

R.RASULOV, Q.MO'YDINOV

**NUTQ MADANIYATI
VA NOTIQLIK SAN'ATI**

TOSHKENT

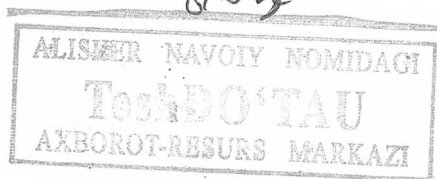
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

NIZOMIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

R.RASULOV, Q.MO'YDINOV

NUTQ MADANIYATI VA NOTIQLIK SAN'ATI

(O'quv qo'llanma)

TOSHKENT – 2015

Horuf

O'quv qo'llanmada nutq madaniyati, nutqning kommunikativ sifatleri, til va nutq, adabiy til kabi masalalar haqida fikr yuritiladi. Nutq madaniyatiga oid nazariy ma'lumotlar amaliy mashg'ulotlar bilan mustahkamlanadi, xalq og'zaki ijodidan namunalar keltiriladi.

Shuningdek ishda notiqlik san'ati tarixi haqida ham ma'lumot beriladi. Buyuk allomalarning notiqlik san'atiga bo'lgan qarashlari ham asardan joy olgan.

Qo'llanma nutq madaniyati va notiqlik san'ati muammolari bilan bevosita shug'ullanuvchilar va qiziquvchilar uchun mo'ljallangan.

Taqrizchi:

filologiya fanlari doktori **I.Yo'ldoshev**

Toshkent Moliya instituti qoshidagi Oliy o'quv yurtlararo ilmiy-uslubiy kengashining 2006 - yil 27- martdagi yig'ilish qaroriga ko'ra o'quv qo'llanma sifatida chop etishga tavsiya etilgan.

KIRISH

O'zbek xalqi ta'lim - tarbiyaga oid boy merosga ega bo'lib, avlodlarda vatanparvarlik, insonparvarlik, kamtarlik, mehnatsevarlik, do'stlik, mehr-oqibat, birodarlik, odoblilik kabi umuminsoniy fazilatlarini tarbiyalab kelgan. Sharq mutafakkirlarining ta'lim - tarbiyaga oid asarlari ham ana shu merosning tub negizini tashkil etadi.

Mustaqillik tufayli xalqimiz dunyoga yuz tutdi va jahon bizni tanidi. Biz tariximizga, madaniyatimizga yangicha nazar bilan qaray boshladik hamda yechimini kutayotgan muammolarni ijobiy hal qilishga kirishdik.

Barcha sohalar singari ona tilimiz va u bilan bog'liq muammolar ham asta-sekin yechimini topmoqda. Xususan, nutq madaniyatiga doir masalalarni hal qilishda tilshunos olimlarimizning mehnatlari, izlanishlari tahsinga loyiqdir.

Nutq madaniyati jamiyat madaniy taraqqiyoti, millat ma'naviy kamolotining muhim belgisidir. Mamlakatimizda ma'naviy-ma'rifiy islohotlar davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi deb e'lon qilingan bugungi kunda nutq madaniyati masalalari har qachongidan ham dolzarblik kasb etmoqda.

Respublikamizning «Davlat tili» haqidagi qonuni, «Ta'lim to'g'risida»gi qonuni, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» va boshqa hujjatlarda ma'naviy-ma'rifiy tarbiyaga, til masalalariga alohida e'tibor berilgan. Har bir kadr, eng avvalo, o'z ona tilining chinakam sohibi bo'lmog'i lozim. Prezidentimiz I.A.Karimov O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisining 1997-yil 29-avgustidagi IX sessiyasida so'zlagan nutqida: «O'z fikrini mutlaqo mustaqil, o'z ona tilida ravon, go'zal va lo'nda ifoda eta olmaydigan mutaxassisni, avvalambor, rahbar kursisida o'tirganlarni bugun tushunish ham, oqlash ham qiyin» - deb ta'kidlaydi.¹

¹ I.A.Karimov Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. -T.: 1997, 9-bet.

Nutq madaniyati hozirda tilshunoslik fanining dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Bu muammoni hal etish umummadaniyatimiz taraqqiyotida, shuningdek, oliy maktablarda, o'рта maxsus o'quv yurtlarida, o'рта maktablarda dars o'tish jarayonini yanada yaxshilash, takomillashtirish bilan ham bog'liq. Ta'kidlash kerakki, bugungi kunda nutq madaniyati fanining barcha o'quv yurtlarida o'qitilishi quvonarlidir. Chunki notiqlik san'ati sirlarini bilish, o'rganish barcha sheva vakillari, mutaxassislari uchun, umuman, har qanday madaniyatli inson uchun hayotiy zarurat deb hisoblanishi kerak. O'zbek adabiy tili va uning me'yorlarini ilmiy jihatdan o'rganish ham o'zbek nutq madaniyati sohasi uchun nihoyatda muhimdir. Adabiy tilning rivojlanish qonuniyatlarini, adabiy til me'yorlarining umumiy holatini, undagi turg'un va noturg'un hodisalarni chuqurroq tekshirmay turib, adabiy til (nutq) madaniyati haqida gapirish mumkin emas.

«NUTQ MADANIYATI VA NOTIQLIK SAN'ATI» FANINING MAQSAD VA VAZIFALARI

Nutq madaniyati haqidagi ta'limot qadimgi Rim va Afinada shakllangan bo'lsa ham, unga qadar Misr, Assuriya, Vavilon va Hindiston kabi mamlakatlarda paydo bo'lganligi notiqlik san'ati tajribasidan ma'lum. Ushbu davrlarda jamiyatning rivojlanishi, savdo - sotiqning, sud ishlarining nihoyatda taraqqiy etishi notiqlikni san'at darajasiga ko'tardi. Chunki u paytlarda davlat arboblarning obro' - e'tibori va yuqori lavozimlarga ko'tarilishi, ularning notiqlik mahoratiga ham bog'liq bo'lgan. Notiqlik san'ati sarkardalik mahorati bilan barobar darajada ulug'langan.¹ Mashhur notiq Sitseron: «Tarixda yo yaxshi harbiy sarkarda, yo yaxshi notiq bo'lish kerak», degan ekan. Bu gapda katta hikmat bor. G'arbiy sarkardaning itoatida ko'p sonli lashkar bo'lishini tasavvur qilsak, bu so'z tasodifiy o'xshatish emasligiga amin bo'lamiz. Grek va Rim notiq lari Aristotel, Demosten, Sitseron, Kvintilian kabi nazariyotchilarning hayotiy tajribalari ham bunga misoldir. Ular kishilik jamiyatida ritorika va notiqlik san'atining o'ziga xos maktabini yaratdilar. Sitseronning «Notiqlik haqida», «Notiq», «Brut» asarlari, Mark Fabiy Kvintilianning «Notiq bilimi haqida», Aristotelning «Ritorika» kabi asarlari ham qadimgi Gretsiya va Rimda madaniy nutq, notiqlik nazariyasi ancha rivojlanganligini ko'rsatadi.

O'rta Osiyo madaniyati tarixida ham nutq madaniyati o'ziga xos mavqega egadir. Sharqda, jumladan, Movarounnahrda notiqlik, voizlik, ya'ni va'zxonlik «Qur'on»ni targ'ib qilish bilan mushtarak holda so'zning ahamiyati, ma'nosi va undan o'rinli foydalanish borasida ko'p yaxshi fikrlar aytilgan. Ana shu nuqtai nazardan qaralsa, «Nutq odobi», «Muomala madaniyati» nomlari bilan yuritilib kelingan «nutq madaniyati» tushunchasi juda qadimdan olimlar, ziyolilarning diqqatini tortgan: Abu Rayxon Beruniy, Abu Nasr Forobiy, ibn Sino, Abu Abdulloh al-Xorazmiy, Mahmud Koshg'ariy, Mahmud Zamaxshariy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, So'fi Olloyor, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy kabi ulug' siymolar nutq odobi masalalariga, umuman, nutqqa jiddiy e'tibor berish bilan birga tilga, lug'atga, grammatikaga va mantiqshunoslikka oid asarlar yozganlar. Buyuk qomusiy olim Beruniy (973-1048) o'zining «Geodeziya» asarida har

¹ R.Qo'ng'urov, E.Begmatov, Yo.Tojiyev Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. -T.: 1992. 6-bet.

bir fanning paydo bo'lishi va taraqqiy etishi inson hayotidagi zaruriy ehtiyojlar talabi bilan yuzaga kelishini aytadi. Uningcha, gran matika, aruz va mantiq finlari ham shu ehtiyojning hosilasidir.

Ulug' vatandoshimiz Abu Nasr Forobiy to'g'ri so'zlash, to'g'ri mantiqiy xulosalar chiqarish, mazmundor va chiroyli nutq tuzishda leksikologiya, grammatika va mantiqning naqadar ahamiyati kattaligi haqida shunday deydi: «Qanday qilib ta'lim berish va ta'lim olish, fikrni qanday ifodalash, bayon etish, qanday so'rash va qanday javob berish (masalasi)ga kelganimizda, bu haqda bilimlarning eng birinchisi jismlarga va hodisalarga ism beruvchi til haqidagi ilmlar deb tasdiqlayman....».

Kaykovus tomonidan 1082-1083 yillarda yaratilgan, qadimgi Sharq pedagogikasining ajoyib asarlaridan biri hisoblangan «Qobusnoma» da ham nutq odobi va madaniyati haqida ibratomuz fikrlar aytilgan. Asar 44 bobdan iborat bo'lib, uning 6-, 7- boblari so'z odobi haqidadir. Muallif farzandiga qilgan nasihatlar orqali o'quvchini yoqimli, muloyim, o'rinli so'zlashga, behuda gapirmaslikka undaydi. So'zlaganda o'ylab, har bir fikrdan kelib chiqadigan xulosani ko'z oldiga keltirib, gapirish kerakligini, kishi kamtar bo'lishi, o'zini xalq orasida oddiy tutishi lozimligini eslatib, mahmadonalik qilish, ko'p gapirish donolik belgisi emasligini shunday ifodalaydi: «Ey farzand, agar har nechakim suxandon bo'lsang, o'zingni bilg'ondan kamroq tutg'il, to so'zlash vaqtida nodon va beburd bo'lib qolmag'aysa. Ko'b bilib, oz so'zlag'il va kam bilib ko'p so'z demag'il. Nima chunki, aqlsiz shundoq kishi bo'latur - u ko'b so'zlar. Debdurlarki, xonushliq salomatlik sababidur, Chunki ko'b so'zlaguchi oqil kishi bo'lsa ham, avom uni aqlsiz derlar».¹

Ulug' shoir Yusuf Xos Hojib turkiy xalqlarning XII asrdagi ajoyib badiiy yodgorligi bo'lgan «Qutadg'u bilig» («Baxt keltiruvchi bilim») asarida so'zlarni to'g'ri tanlash va to'g'ri qo'llash haqida «Bilib so'zlasa so'z bilig sanalur» degan edi. Qisqa so'zlash, so'zlarga iloji boricha ko'proq ma'no yuklash haqida:

Ugush so'zlama so'z biror so'zla oz,
Tuman so'z tugunini bu bir so'zla yoz,

deydi. Mazmuni: so'zni ko'p so'zlama, kamroq so'zla. Tuman (ming) so'z tugunini shu bir so'z bilan yech. Gapirishdar maqsad

¹ Kaykovus. Qobusnoma -T.: 1986, 45-bet.

soʻzlovchi koʻzda tutgan narsa, hodisa, voqealarni tinglovchiga toʻgʻri, taʼsirchan yetkazishdan iborat. Shunday ekan, nutqning toʻgʻriligi, ravonligi va mantiqiyligiga erishish muhim ahamiyat kasb etadi. Mutafakkir soʻzlovchini tilning ahamiyatini tushungan holda, hovliqmasdan, soʻzning maʼnolarini yaxshi anglab, nutqni ravon qilib tuzishga chaqiradi.

Adit Ahmad Yugnakiy (XII-XIII) ham soʻzlaganda nutqni oʻylab, shoshmasdan tuzishga, keraksiz, yaramas soʻzlarni ishlatmaslikka, mazmundor soʻzlashga chaqiradi. Notoʻgʻri tuzilgan nutq tufayli keyin xijolat chekib yurmagan, deb soʻzlovchini ogohlantiradi:

Oʻqub soʻzla soʻzni eva soʻzlama,
Soʻzung kizla kedin, boshing kizlama.

Mazmuni: (Soʻzni oʻqib soʻzla, shoshib gapirma, keraksiz yaramas soʻzlarni yashir, yaramas gaping tufayli keyin boshingni yashirib yurma)¹.

Nutq odobi deb yuritilgan qoida va koʻrsatmalarda sodda va oʻrinli gapirish, qisqa va mazmundor soʻzlash, ezmalik, laqmalikni qoralash, keksalar, ustozlar oldida nutq odobini saqlash, toʻgʻri, rost va dadil gapirish, yolgʻonchilik, tilyogʻlamalikni qoralash va boshqa shu kabi mavzularda soʻz boradi.

Oʻrta Osiyo notiqligining oʻziga xos xususiyatlari shundan iborat ediki, u, eng avvalo, oʻsha davr tuzumining manfaatlariga xizmat qilar edi. Bu davrda notiqlik sanʼati ustalarini nadimlar, qissagoʻylar, masalgoʻylar, badihagoʻylar, qiroatxonlar, muammogoʻylar, voizlar, goʻyandalar, maddohlar, qasidaxonlar deb yuritilishi ham ana shundan dalolat beradi. Ammo tilning yaratuvchisi xalq ekanligini va uning, eng avvalo, xalqqa xizmat qilishini toʻgʻri anglovchi sogʻlom fikrli kishilar uning ijtimoiy mohiyatini doimo toʻgʻri tushunib kelganlar. Navoiyning davlat arbobi sifatida mehnatkash xalq oldida qilgan chiqishlari, uning til haqida aytgan fikrlari buning dalilidir. Alisher Navoiyning «Muhokamat ul-lugʻatayn», «Mahbub ul-qulub», «Nazm ul-javohir» asarlari oʻzbek tilida nutq tuzishning goʻzal namunalari boʻlishi bilan birga uning mukammallashishiga ham katta hissa qoʻshdi. U oʻzining «Mahbub ul-qulub» asarida shunday deydi: «Til muncha sharaf bila nutqning olatidur va ham nutqdirki, gar nopisand zohir boʻlsa, tilning

¹ Qarang: Ahmad Yugnakiy, Hibatul – haqoyiq. -T.: 1971, 78–bet.

ofatidur...»¹ ya'ni, til shuncha sharafi bilan nutqning qurolidir, agar u o'rinsiz ishlatilsa, tilning ofatidir.

Alisher Navoiy mayin, yoqimli, shirali ovoz bilan so'zlash odobi haqida shunday yozadi: «So'zni ko'nglungda pishqormaguncha tilga keltirma, harnakim ko'nglungda bo'lsa, tilga surma». Mazmuni («So'zni ko'nglingda pishitib olmaguncha, so'zlama, ko'nglingda bo'lgan har qanday fikrni ham ayta berma»).

O'zbek badiiy nutqi tarixida Zahiriddin Muhammad Bobur alohida o'rin tutadi. Shoirning nazmi va «Boburnoma»si o'zbek nutqining go'zal namunalaridir. Bobur o'zi hammabop yozish bilan birga boshqalarga ham shunday ish tutishni maslahat beradi. Jumladan, o'g'li Humoyunga yozgan bir xatida bировga yuborilgan maktubni muallifning o'zi bir necha bor o'qib ko'rishiga, uning ravonligiga, so'zlarning ko'zda tutilgan ma'noni to'g'ri aks ettirganligiga ishonch hosil qilganidan so'ng jo'natishga chaqiradi.

Ko'rinadiki, Sharq mutafakkirlari notiq oldiga tilni puxta o'rganish, uning lug'aviy boyligi va grammatikasini puxta egallash, mantiqli so'zlashni o'rganish, nutqni ichki (mazmun) va tashqi (shakl) ko'rinishiga birday e'tibor berish, go'zal va ta'sirchan nutq tuza bilish, til boyliklarini maqsadga muvofiq hamda o'rinli ishlatish vazifalarini qo'yadilar va ularning ijrosini kuzatadilar, chuqur tahlil etadilar.

«Nutq madaniyati va notiqlik san'ati» fani o'ziga xos amaliy soha sifatida tilshunoslikning nazariy fanlaridan olingan bilimlarga suyangan holda to'g'ri, ta'sirli nutq tuzish yo'llarini o'rgatadi. U til, til me'yorlari, nutq, nutqning sifatlari, nutqiy uslublar, nutqda uchrashi mumkin bo'lgan kamchilik va xatolar, nutq talaffuziga doir muanmolar yuzasidan bahs yuritadi.

«Nutq madaniyati va notiqlik san'ati» fani o'z tekshirish ob'ekti va vazifalariga ega. Uning tekshirish predmeti nutqning lisoniy qurilishi, adabiy til me'yorlari va nutqning kommunikativ (aloqa uchun kerakli) fazilatlaridir. Nutq madaniyati nazariyasida til me'yori markaziy tushuncha hisoblanadi. Til madaniyatining asosiy tekshirish ob'ekti adabiy til me'yorlari, asosiy vazifasi esa ushbu me'yordagi ikkilanishlarni bartaraf etish bo'lmog'i kerak.

«Nutq madaniyati va notiqlik san'ati» fani adabiy til me'yorlarini, uning tarixiyiligini, taraqqiy etib borishini undagi ba'zi birliklarning eskirishi, ular o'rnida yangi me'yoriy birliklarning paydo bo'lishini

¹ Alisher Navoiy. Muhabub-ul qulub. 14-tom, -T.: 1998, 94-bet.

kuzatib, qayd etib boradi. Biroq bu fan adabiy me'yorlarni yaratmaydi, ba'zi bir hodisalarni me'yor sifatida majburan kiritmaydi. Balki o'zbek milliy adabiy tili faoliyatini, uning rivojlanishini kuzatib boradi, ob'ektiv qonunlarini kashf etadi, shular asosida tavsiyalar beradi.¹

«Nutq madaniyati va notiqlik san'ati» fani hozirgi o'zbek adabiy tilini o'rganar ekan, shu adabiy til asosida vujudga keladigan barcha nutq turlari, adabiy tilga asos bo'luvchi xalq tili shevalari ham uning ob'ektiga daxldordir. Nutq madaniyati sohasi adabiyotshunoslik, poetika, estetika, etika, pedagogika, mantiq, ruhshunoslik, siyosatshunoslik sohalari bilan bog'liq. Milliy mustaqillik mafkurasining tarkibiy qismi hisoblanmish Davlat tili siyosati va unga oid huquqiy hujjatlar nutq madaniyatining asosiy ashyolaridandir. Notiqlik va voizlik san'atiga oid asarlar, o'zbek madaniy nutqiga asos bo'lgan milliy adabiy meros namunalari, o'zbek milliy hujjatchiligi hamda davlat tilida ish yuritish qonun - qoidalari majmuasi nutq madaniyati fanining asosiy ob'ektlaridandir.

Keyingi yillarda oliy o'quv yurtlarining barcha fakultetlarida «Nutq madaniyati va notiqlik san'ati» fanining o'qitilayotganligi quvonarli holdir. Yosh avlodni tarbiyalashdek o'ta mas'uliyatli vazifani o'z zimmasiga olayotgan talabanning o'z fanini chuqur o'rganishining o'zi yetarli emas. Chunki «o'qituvchining nutqi o'tmas, nochor bo'lsa, uning bilimi qanchalik chuqur va tugal bo'lmasin, o'ziga ham azob, o'quvchi sho'rlikka ham azob. Ona tilida puxta, lo'nda va shirador nutq tuza olish malakasi va mahorati matematika o'qituvchisi uchun ham, ona tili o'qituvchisi uchun ham birday zaruriy fazilatdir. O'qituvchi go'zal, o'zni ham, so'zni ham qiynamaydigan ravon va ifodalarga boy nutqi bilan o'quvchilarni mahliyo etib, bermoqchi bo'lgan bilimini yosh inson shuuriga osonlik bilan olib kiradi. Zotan, ona tili milliy ma'naviyatimizning, dunyoni teran idrok etishimizning zaminidir».

Hozirgi o'zbek adabiy tilining to'liq shakllanganligi va ulkan ijtimoiy vazifani bajarayotganligi ayni haqiqatdir. Bu til xalqimiz uchun umumiy til sifatida shakllandi.

O'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi Respublikamizda davlat ishlarining, o'qish-o'qitish, ta'lim-tarbiya, targ'ibot-tashviqot ishlarining shu tilda olib borilishi uchun juda katta imkoniyat yaratdi. Tilga bo'lgan munosabat tubdan o'zgardi, uning barcha imkoniyatlarini o'rganish ishlari keng ko'lamda olib borilmoqda. Ayni vaqtda, shuni

¹ T.Qudratov. Nutq madaniyati asoslari. T.: 1993, 15-16-betlar.

ham aytish joizki, tilning ijtimoiy vazifasining bajarilish darajasini belgilovchi omillardan biri bo'lmish nutq madaniyati sohasini chuqurroq o'rganish oldimizga qo'yilgan muhim masalalardan biri hisoblanadi. Chunki nutqimizdagi nuqson va kamchiliklarni bartaraf qilish, nutq madaniyatini har qachongidan ham yaxshiroq rivejlantirish umumdavlat ahamiyatiga ega bo'lgan siyosiy va ijtimoiy masaladir. Bu masala bilan shug'ullanish ishiga faqat tilshunoslarga emas, respublikamizda istiqomat qiluvchi barcha soha vakillari e'tibor berishlari maqsadga to'la muvofiqdir. Chunki, nutq madaniyati umuminsoniy madaniyatning tarkibiy qismi bo'lib, kishilarni yuksak madaniyat solibi bo'lishlarini belgilaydi. Bu masalaning bir jihati bo'lsa, ikkinchi jihati biz xalqaro doirada ikki qarama - qarshi ijtimoiy guruh o'rtasida mafkuraviy kurash nihoyatda keskinlashgan bir davrda yashamoqdamiz. Bu narsa ham mafkuraviy kurashning asosiy quroli bo'lgan tilning har qachongidan ham o'tkir va keskin bo'lishini taqozo etadi. Prezidentimiz I.A.Karimov ham bunga alohida e'tibor berib shunday degan: «G'oyaga qarshi faqat g'oya, fikrga qarshi faqat fikr, jaholatga qarshi faqat ma'rifat bilan bahsga kirishish, olishish mumkin».¹

«O'qituvchi va o'quvchi munosabatidagi majburiy itoatkorlik o'rnini ongliq intizom egallashi juda qiyin kechayti. O'qituvchining bosh vazifasi o'quvchilarda mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini hosil qilishdan iboratligini ko'pincha yaxshi tushunamiz, lekin, afsuski, amalda, tajribamizda unga rioya qilmaymiz.

Demokratik jamiyatda bolalar, umuman, har bir inson erkin fikrlaydigan etib tarbiyalanadi. Agar bolalar erkin fikrlashni o'rganmasa, berilgan ta'lim samarasi past bo'lishi muqarrar. Albatta, bilim kerak. Ammo bilim o'z yo'liga. Mustaqil fikrlash ham katta boylikdir».² Maktabda nutq tadbirkorligini singdirish o'qituvchining bosh vazifasidir. U birinchi soatdan boshlab to oxirgi mashg'ulotgacha o'quvchilarda nutq madaniyati (tadbirkorligi)ni tarbiyalashga xizmat qilishi kerak.

Boshqacha aytganda «Ayni paytda nutqiy madaniyat tarbiyasi bilan maktabdagi, hech bir istisnosiz, barcha o'quv fanlari ham bilvosita shug'ullanishi kerak. Matematika bo'ladimi, fizika yoki tarix bo'ladimi, o'qituvchi o'z nutqiy madaniyati bilan namuna ko'rsatishi, tegishli fan sohasining tugal tilini namoyish etishi va shu yo'l bilan

¹ I.A.Karimov. Barkamol avlod orzasi.-T.:2000. 35-bet.

² I.A.Karimov. O'sha nisar. 17-bet.

o'quvchidagi so'z sezgisiga kuch berishi maqsadga muvofiq. Ta'lim amaliyotida ko'rgazmalilik azaldan eng zaruriy omil sifatida qarab kelinadi, shuning uchun o'qituvchi juda ko'p vaqtini turli ko'rgazmali qurollar tayyorlashga sarflaydi. Bu ma'qul, ammo, unutmaslik kerakki, nutqiy madaniyatni o'rgatish, chiroyli so'z zavqini o'stirish, umuman, til estetikasi tarbiyasida, asosiy, jonli ko'rgazmali qurol o'qituvchining o'zidir»,¹ uning nutqidir, nutq ma'naviyatidir.

Takrorlash uchun savollar:

1. Nutq madaniyati haqidagi ta'limot qayerda shakllangan?
2. Sharqda nutq madaniyati masalalari bilan shug'ullangan mutafakkirlardan kimlarni bilasiz?
3. «Nutq madaniyati va notiqlik san'ati» fanining maqsad va vazifasi nimalardan iborat?

Tayanch tushunchalar

1. Nutq - (arabcha) fikrni so'z orqali ifodalash.
2. Nazm - (arabcha) she'riy asar: she'riyat janri, she'r o'lchovi.
3. Nasr - (arabcha) proza, prozaik asar, proza janri.
4. Aruz-she'r tuzilishida qisqa va cho'ziq hijo (bo'g'in)larning ma'lum tartibda guruhlanib, takrorlanib kelishiga asoslangan vazn sistemasi. Aruz vazni.
5. Mantiq - (arabcha) tafakkur shakli va qonunlari haqidagi fan logika.
6. Madaniyat - (arabcha) ta'lim - tarbiyalilik va ziyolilik.

¹ N.Mahmudov. Ma'rifat manzillari. -T.: 1999. 52 - bet.

NUTQ MADANIYATI VA ADABIY ME'YOR

Madaniyat tushunchasi nihoyatda keng bo'lib, u jamiyat hayoti va faoliyati bilan bog'liq bo'lgan deyarli barcha jarayonlarni, yo'nalishlarni, hodisalarni qamrab oladi.

Nutq madaniyati jamiyat hayotining, jamiyat madaniyatining o'ta muhim ajralmas tarkibiy qismi, muayyan voqeligi, ko'rinishi sifatida alohida ahamiyatga egadir. U fikr almashish, muomala so'zlash kabi kundalik, doimiy, zaruriy jarayonlarni o'z ichiga oladi, ular orqali voqelikka aylanadi, ta'sir qilish quvvatiga ega bo'ladi.

Demak, nutq madaniyati nutq bilan, nutq faoliyati bilan bevosita bog'liq ekan, til nima, nutq nima degan savollarning kelib chiqishi mutlaqo tabiiy va mantiqiydir.

Til va nutq o'zaro dialektik bog'liq ijtimoiy-tarixiy, ijtimoiy-psixik hodisalar bo'lib, til aloqa quroli sifatida, nutq esa aloqa usuli sifatida mavjuddir.

Nutq - bu til deb ataluvchi, ijtimoiy-individual noyob quroldan foydalanish jarayoni, til birliklari, imkoniyatlarining ob'ektiv borliq, tafakkur hamda vaziyat bilan o'zaro zaruriy, doimiy munosabatda namoyon bo'lishidir. Nutq bu rasmiy tildir. U keng ma'noda so'zlardan, so'z birikmalari va gaplardan tashkil topadi.

Madaniy gapirishga intilish tushunchasi barcha xalqlarda qadimdan mavjud. Bu tushuncha muayyan ilsoniy me'yorlar, etik va estetik talablar bilan aloqador bo'lgan tushunchadir. Demak, nutq madaniyati tushunchasi har bir xalq tili va millat ma'naviyatini belgilovchi (ko'rsatuvchi) etik va estetik hodisadir.

Nutq madaniyati faqatgina adabiy tilni ongli va maqsadga muvofiq me'yorlashga (uni qayta ishlash va boyitishga) qaratilgan harakatlargina emas, balki millatning umumiy madaniyatini ko'tarish, odamlarda ma'lum «til didi»ni tarbiyalashga xizmat qiluvchi faoliyat hamdir.

Nutq madaniyati termini tilshunoslikda uch xil hodisani ifoda etadi:

- 1) madaniy nutqning, ya'ni nutqiy hodisaning nomi;
- 2) madaniy nutq tushunchasi bilan bog'liq va nutq madaniyati deb yuritiluvchi ilmiy muammoning nomi;
- 3) nutq madaniyati muammolarini o'rganish bilan shug'ullanuvchi sohaning, tilshunoslik fani bo'limining nomi.

Keltirilgan uchta hodisaning har biri murakkab ko‘rinishlariga, qirralariga ega, ularni bir-biri bilan qorishtirmaslik lozim.¹

Shunday qilib:

1. Nutq madaniyati adabiy til rivojining o‘ziga xos xususiyatlaridan biri (Praga lingvistik maktabi).

2. Nutq madaniyati (til madaniyati) bu adabiy til me‘yorlarining shakllanishi va silliqanishiga yordamlashishdan iborat bo‘lgan faoliyat, ya’ni til rivojiga ongli aralashuvdir (Praga lingvistik maktabi).

3. Nutq madaniyati tilni, uning qonun-qoidalarini ongli idrok qilish, aniq, ravshan, ifodali nutq tuza olish mahoratidir (A.Gurevich va b.).

4. Nutq madaniyati kishilarning o‘zaro to‘liq va teran fikrlashishi, tilning barcha imkoniyat va vositalarini puxta egallashidan iboratdir (B.N.Golovin va b.).

5. Nutq madaniyati faqat to‘g‘ri nutqgina emas, balki uquvlik hamda nutqiy chechanlik hamdir (G.O.Vinokur va b.).

6. Nutq madaniyati til vositalaridan o‘rinli foydalangan holda maqsadga muvofiq so‘zlash va yoza olish san’atidir. (A.I. Yefimov).

7. Nutq madaniyati bu, avvalo, fikrlash madaniyatidir. (D.Ye.Rozental va boshqalar)

8. Milliy o‘ziga xosligi bilan ham ajralib turuvchi nutq madaniy nutqdir. (M.Agafonova).²

Xulosa shuki, nutq madaniyati tilni - aloqa – aralashuv qurolini ishlatishga bo‘lgan munosabatdir. Til vakillarida bu noyob qurolning imkoniyatlariga munosabat, uni ishlatishdagi boshqa omillar: tafakkur, ong, borliq, turli vaziyat va holatlar, maqsadga bo‘lgan munosabat qanchalik yuqori saviyada bo‘lsa, nutq madaniyati ham shunchalik yuqori saviyada bo‘ladi. Aksincha bo‘lsa-chi, unda nutq madaniyati ham past saviyada bo‘lishi muqarrar.

Nutq madaniyati to‘g‘risida gap borar ekan, tabiiyki, nutqda so‘zlarning o‘rinli va o‘rinsiz ishlatilishi to‘g‘risida ham bahs boradi. Qo‘llangan til birligini to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri deyilganda, albatta, ma’lum bir o‘lchov (mezon) ga asoslanishimiz tayin. Mana shu o‘lchov (mezon) tilshunoslikda adabiy til me‘ycri deb yuritiladi.

¹ E.Begmatov, A.Boboyeva, M.Asomiddinova, B.Umurqulov, O‘zbek nutqi madaniyati ocherklari -T.: 1998, 31 – bet.

² E.Begmatov, A.Boboyeva, M.Asomiddinova, B.Umurqulov, O‘zbek nutqi madaniyati ocherklari. 45-bet.

Har bir lahjaning, soʻzlashuv tilining, adabiy tilning oʻz meʼyorlari boʻlganidek, nutqning alohida koʻrinishlari boʻlgan argolar, jargonlar ham oʻz meʼyoriga ega. Xususiy meʼyorlar quyidagicha koʻrsatiladi: 1. Dialektal meʼyor. 2. Soʻzlashuv nutqi meʼyori. 3. Argolar, jargonlar meʼyori. 4. Adabiy til meʼyori (adabiy meʼyor).

Adabiy meʼyor. Maʼlum bir hududda tarqalgan uzun imkoniyatlari oʻsha hududda yashovchi aholi uchun istisnosiz tushunarli boʻladi, yaʼni aloqani yengil amalga oshirishga imkon beradi. Bu- tilning oʻzi meʼyordan iboratligini koʻrsatadi. Meʼyor - tilning yashash shaklidir.¹

Adabiy meʼyor uzusga asoslanadi, undan olinadi. Adabiy meʼyor adabiy til bilan birga tugʻiladi, badiiy adabiyotning, xalq madaniyatining taraqqiyoti bilan rivojlanib, oʻz qonun-qoidalarini mustahkamlab boradi.

Adabiy meʼyor uzusdan olinganligi sababli hamma uchun tushunarli boʻladi. Shuning uchun jamiyat taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etadi. Jamiyat aʼzolarini uyushtirishda, katta vazifalarga oʻtqantirishda adabiy til, uning meʼyorlari jamiyat uchun nihoyatda zarurdir.²

Oʻzbek adabiy tili meʼyorlari ilmiy asarlarda quyidagicha tasnif qilinadi:

1. Leksik - semantik meʼyor.
2. Talaffuz – (orfoepik) meʼyor.
3. Yozuv (grafika) meʼyori.
4. Fonetik meʼyor.
5. Aksentologik (urgʻuni toʻgʻri qoʻllash) meʼyor.
6. Grammatik (morfologik va sintaktik) meʼyor.
7. Soʻz yasalish meʼyorlari.
8. Imloviy meʼyor.
9. Uslubiy meʼyor.
10. Puntuatsion meʼyor.³

Adabiy meʼyorning ogʻzaki va yozma koʻrinishlari mavjud boʻlib, ogʻzaki adabiy meʼyorning rivojlanishiga xalq qiziqchilari, askiyachilari, latifagoʻy xalq shoir - baxshilari katta hissa qoʻshsalar, yozma adabiy meʼyorning shakllanishida belgilangan yozuv shakli

¹ T.Qudratov. Oʻsha asar 38-bet.

² T.Qudratov. Oʻsha asar 1993, 40-bet.

³ R.Qoʻngʻurov, E.Begmatov, Yo.Tojiyev Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. -T.: 1992, 38-bet.

asosida yozib qoldiriladigan yozma adabiyotning xizmati cheksizdir. Umuman olganda, adabiy til me'yorini o'rganish yangi hodisa emas. Til me'yori va adabiy me'yor muammo sifatida nutq madaniyati ilmiy soha deb tan olingunga qadar ham o'rganib kelingan. Adabiy til me'yori, uning shakllanish, rivojlanish, stabillashuv qonuniyatlari nutq madaniyati sohasining tekshirish ob'ekti hisoblanadi.

Nutq madaniyati sohasining adabiy til me'yoriga yondashuvi quyidagi xususiyatlari bilan grammatik munosabatda farq qiladi.

a) nutq madaniyati adabiy til me'yoridagi o'zgarib, buzilib turuvchi nutqiy nuqsonlarni yuzaga keltiruvchi xususiyatlarni topishi va ularni tuzatishga intilishi lozim;

b) nutq madaniyati adabiy til me'yorini doimiy rivojlanib, o'zgarib turuvchi hodisa sifatida tekshirishi va adabiy til me'yori sistemasidagi yangi holatlarni, o'zgarayotgan, o'zgargan holatlarni, shuningdek, «o'lgan», iste'moldan chiqqan holatlarni hisobga olishi kerak.

v) nutq madaniyati adabiy til me'yori sistemasidagi qarama - qarshi holatlarni belgilashi hamda tilning barcha yaruslari bo'yicha tekshirishi lozim¹.

Nutq madaniyati adabiy me'yorni ma'lum maqsad bilan, anig'i madaniy nutqning chegarasi va vositalarini aniqlash maqsadida o'rganadi. Shu sababli, nutq madaniyati sohasi adabiy til va uning me'yoriy sistemasini baholaydi va nazorat qiladi. Nutq madaniyati sohasi adabiy tilga yondashadi, ya'ni adabiy til rivojiga ongli aralashadi.

Ma'lumki, tilning paydo bo'lishi va rivojlanishi jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog'liqdir. U jamiyat taraqqiyoti, mehnat faoliyati jarayonida yuzaga keladigan, faqat jamiyatda, odamlar orasida mavjud bo'ladigan ijtimoiy hodisadir. Jamiyat rivojlangan sari til ham shakllanib boradi. Demakki, shu tilda so'zlashuvchi millatning ma'naviyati yuksalib, nutqiy malakasi ortib boradi. Aks holda til tanazzulga yuz tutadi. Bu esa nutqiy malakaning so'nishiga, ma'naviyatning qashshoqlanishiga olib keladi.

Jamiyatda yashayotgan har bir shaxs alohida nutq egasi sanaladi. Lekin ularning hammasi uchun umumiy bo'lgan nutqiy qurol shu jamiyatning yagona tili hisoblanadi.

Inson nutq faoliyatida adabiy til madaniyati qoidalarini mukammal bilgani holda, ayniqsa, badiiy adabiyotlarni, gazeta va

¹R.Qo'ng'urov, E.Begmatov, Yo.Tojiyev.O'sha asar. 39-bet.

jumallarni o'qishi, radio va televideniyani kuzatib borishi orqali hamda tinimsiz mustaqil shug'ullanishi natijasida nutqiy malakaga ega bo'ladi.

Adabiy til madaniyatini chuqur egallagan insongina nutq madaniyatiga ega bo'ladi. Til madaniyatini egallashda tilga bo'lgan e'tibor, unga chinakam muhabbat va hurmat muhim rol o'ynaydi. Adabiy til va uning me'yorlarini shunchaki qiziqish yoki u bilan nomigagina shug'ullanish orqali egallab bo'lmaydi.

Insonning nutq faoliyati uch ko'rinishda namoyon bo'ladi.

Bular - so'zlash, mutolaa qilish va eshitish. So'zlash deyilganda, so'zlovchining ma'lumot, maslahat berishi, buyurishi, o'ziga noma'lum bo'lgan narsalar haqida so'rashi tushuniladi. So'zlaganda so'zlovchining bilimi, madaniyati, axloqi, odobi yuzaga chiqadi. So'zlashning monologik va dialogik ko'rinishlari mavjud.

Mutolaa qilish o'quvchining yozma nutq orqali asar muallifi, obrazlari bilan muloqatidir. Mutolaa tufayli yozma nutqda aks etgan voqea - hodisadan xabardor bo'ladi.

O'rta maktabda ta'lim olayotgan yoshlarni, ya'ni, jamiyatning yangi ijtimoiy kuchlarini yetishtirishda o'qituvchi mas'ul hisoblanadi. Jamiyat o'qituvchining qo'lga yosh avlodni, ya'ni o'z kelajagini ishonib topshiradi. Uning kamol topishida o'qituvchining nutqi o'ta muhimdir. Demak, o'qituvchilik kasbi insonparvarlik, vatanparvarlik, yuksak madaniyat bilan birga yuqori darajadagi nutqiy malakaga ham ega bo'lishini talab qiladi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Nutq madaniyati nima?
2. Til madaniyati bilan nutq madaniyati qaysi jihatlariga ko'ra o'zaro farq qiladi?
3. Adabiy me'yor nima? U nimaga asoslanadi?
4. Nutqiy malakaga qanday erishish mumkin?

Tayanch tushunchalar

1. Morfema - (grekcha) tilshunoslikka oid termin bo'lib, so'zning ma'no anglatuvchi, boshqa ma'noli qismlarga bo'linmaydigan qismi (yoki bo'lagi) (o'zak morfema, affiksial morfema).

2. Jargon - (fransuzcha) biror ijtimoiy guruhning o'ziga xos va o'zigagina tushunarli bo'lgan, boshqalar tushunmaydigan yasama tili.

3. Uzus-biror til jamoasida til sistemasida mavjud bo'lgan imkoniyatlarning foydalanib kelinayotgan qismi uzus deyiladi. Uzus bir tilni boshqasidan ajratib turadigan shartlarni ham, tilning ichki me'yorlarini ham o'z ichiga oladi.¹

ADABIY TIL VA NUTQ MADANIYATI

Hozirgi zamon o'zbek tilining fonetik, leksik, grammatik, orfoepik hamda orfografik, imloviy me'yorlarining nisbatan mukammal shakllanganligi o'zbek tili madaniyatining ulkan yutug'idir.

Hech shubhasiz aytish mumkinki, o'zbek tili eng boy, eng taraqqiy etgan tillardan biri bo'lib, o'z shakllanish, rivojlanish tarixiga ega.

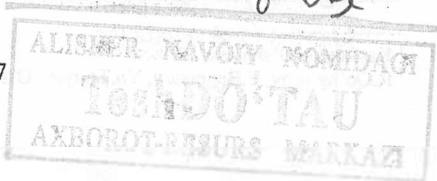
O'zbek adabiy tili olimlar, ziyolilar, adiblarning og'zaki va yozma adabiyotning asosiy ijodkorlari bo'lgan xalqimizning asrlar osha mashaqqatli mehnati, tilga sayqal berishi, uni chuqur o'rganishi borasidagi xizmatlari evaziga turkiy tillar oilasida o'ziga xos mavqega ega bo'ldi. Bu tilda juda ko'p o'lmas badiiy asarlar, ilmiy tadqiqotlar yaratildi. Bu ham o'zbek tilining madaniy tillar qatoridan o'rin olishini ta'minladi.

Qadimdan ma'lumki, til eng muhim aloqa-aralashuv, fikr almashuv qurolidir. Bu qurol qator boshqa vazifalarni ham bajaradi: u yoki bu xalq tarixi yoki umuman voqe'lik haqida xabar beradi, ularni avloddan - avlodga etkazadi, kishilar ongiga ta'sir etadi, estetik zavq bag'ishlaydi. Shuningdek, u bilim berish yoki bilim olish quroli hamdir.

Ana shunday qator vazifalarni bajaruvchi hamda funksional imkoniyati yanada ortib borayotgan bu qurolning - o'zbek adabiy tilining ishlatilishi, uning qay darajada sayqal topganligi, o'tkirligi, muayyan vazifani bajarishga xoslanganligi, tuzilishi, mohiyati bilan shaklining mutanosibligi, go'zal va ixchamliligi kabilar uning qudratli madaniy qurol ekanligini ko'rsatadi. Qurolni yaratish va unga sayqal berish esa shu tilga mansub bo'lgan xalq vakillarining, ziyolilar, adiblar, shu qurolni ishlatishga ehtiyoji bor bo'lgan barcha kishilar va nihoyat, shu ish bilan maxsus shug'ullanuvchi mutaxassislarning ishidir.

Darhaqiqat, nutq - bu til deb atalmish noyob quroldan foydalanish jarayoni. Demak, nutqiy jarayon - tilning o'z vazifasini bajarish jarayoni. Bu jarayon yaxshi yoki yomon kechishi mumkin. Notiq esa ma'lum ma'noda bu jarayonni amalga oshiruvchidir.

¹ T. Qudratov. O'sha asar. 1993, 36-bet.

«Qobusnoma» da Kaykovus hamma hunarlar ichida soʻz hunari – notiqlikni aʼlo deb bilgan: «Bilgilkim, hamma hunardan soʻz hunari yaxshi¹.

Nutq xoh ogʻzaki, xoh yozma boʻlsin, goʻzal yoki quruq - qoʻpol boʻlishi mumkin.

Oʻtkir teshani qoʻliga olgan usta u bilan ajoyib bir quticha yasashi mumkin. Shu teshani qoʻlga olgan chala bir havaskor usta bir zumda qoʻlini chopishi yoki yaxshi narsani ishdan chiqarishi mumkin.

Adabiyotshunos olim Izzat Sulton «Adabiy asarning mazmuni, undagi gʻoyaning oliyjanoblighi, tasvir qilingan odamlar va hodisalarning goʻzallighi yoki xunuklighi - hammasi oʻquvchiga asarning tili orqali yetadi. Shu sababli til sohasidagi mahorat yozuvchi qobiliyatining eng yorqin alomatidir», - deganida, eng avvalo, til qurolidan foydalanish mahorati haqida fikr yuritgan.

Demak, hamma uchun baravar xizmat qiladigan til - aloqa - aralashuv quroli vositasida goʻzal, yaxshi, namunali nutq tuzish ham, qoʻpol, yoqimsiz, nojoʻya, tuturuqsiz, quruq nutq tuzish ham mumkin. Bularning birinchisi madaniy nutq, ikkinchisi esa nomadaniy, «xunuk» nutqdir.

Tilshunos S.I.Ojegov yaxshi nutq haqida gapirar ekan, «Yuqori darajadagi nutq, yuqori nutq madaniyati – bu oʻz fikrini til vositalari orqali toʻgʻri, aniq va taʼsirchan qilib ifodalay bilish qobiliyatidir», - deydi.¹

Bunday qobiliyatga oʻz ona tilini chuqur sevish va hurmat qilish, uni mukammal bilish orqali erishiladi. Shuning uchun ham har bir kishining madaniylik darajasi, oʻqib qanchalik tarbiya koʻrganlighi uning yozma va ogʻzaki nutqidan bilinadi, nutq madaniyatiga eʼtibor yolgʻiz notiqdangina emas, balki har bir jamiyat aʼzosidan talab qilinadi.

Tilda soʻz miqdori qancha koʻp boʻlsa, oʻsha tilni boy til deb talqin qilish keng tarqalgan. Bu fikr maʼlum maʼnodagina toʻgʻridir. Chunki tildagi soʻz miqdori til boyligini taʼminlovchi asosiy omillardan biri boʻlsa ham, til boyligi shu bilangina cheklanmaydi. Bu oʻrinda, albatta, oʻzbek tilining sinonimlarga, frazeologizmlarga, parafrazalarga nihoyatda boy ekanlighi, ular maʼnolarining, shuningdek, umuman oʻzbek tilidagi soʻzlarning koʻp maʼnolilighi nihoyatda yuqori darajada ekanlighi ham hisobga olinadi.

¹ Kaykovus. Oʻsha asar. 32-bet.

¹ R.Qoʻngʻurov, E.Begmatov, Yo.Tojiyev. Oʻsha asar. -T.: 1992. 8-bet.

Shunday bo'lsa-da, ana shular bilan bir qatorda, u yoki bu tilni boy til deb belgilaganda, shu tilning turli-tuman ifoda vositalariga egaligini ko'zda tutamiz. O'zbek tilida so'zdagi unli tovushni cho'zish yoki undosh tovushni ikkilantirish (geminatsiya) hodisasi ham ifoda vositasi hisoblanadi: to'yga mashhur xonanda kelgan shekilli, odam!; Mazam yo'qroq, ertaga ishga borolmayman; Mazza qilib dam oling, yaxshilab sog'ayib keting, keyin gaplashamiz. Bu misollardagi «odam» so'zi alohida urg'u bilan aytiladi, shuningdek, so'zdagi o tovushi ba'zan esa, keyingi bo'g'indagi a tovushi cho'zib talaffuz qilinadi. Ana shu cho'ziqlik, kuchli ohang bilan aytish alohida ma'no kasb etadi, ya'ni ushbu tarzda aytilganda, ayni so'zdan odamning ko'pligi, ta'sirchanlik, his-hayajon kabilar ifodalanadi. Keyingi gapdagi «mazza» so'zida «z» undoshining ikkilantirilishi ham ma'noni kuchaytirish uchun xizmat qilgan.

O'zbek tili ana shunday imkoniyatlarga nihoyatda boydir. O'zbek tilida takrorning ikki turi mavjud:

- a) grammatik takror;
- b) badiiy takror.

Takrorning birinchi turi grammatik takrorda ma'no odatda ko'plik ma'nosini ifodalash uchun xizmat qiladi: mashina-mashina qovun tushirdik; qop-qop un yopishadi; gapirib-gapirib uxlab qoldi; yugurib-yugurib charchadi; yaxshi-yaxshi gapiring kabi.

Takrorning ikkinchisi turli xil ma'nolarni ifodalaydi: Tong yaqin, oppoq tong yaqin (G.G'ulom). Gapiring, gapiring, deyapman, gapirsangizchi!

O'zbek tilida so'zlar tarkibidagi turli xil tovush o'zgarishlari, masalan: qora-qaro, ora-aro, ko'ngil-kangul...; oshino-oshno, oshiyon-oshyon, sen bilan – sen ila - senla, ustiga - ustina, bog'in - bog'ini, ko'ksin - ko'ksini kabilar ham o'ziga xos vositalardir.

Hozirgi o'zbek tilida 30 ga yaqin ko'makchi fe'llar mavjud bo'lib, bu ko'makchi fe'llar yetakchi fe'l bilan ravishdosh ko'rsatkichlari – b, (- ib) orqali bog'lanib keladi va turli xil nozik ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qiladi: ketdi-ketib qoldi; yozdi - yozib tashladi; tashlab ketdi - tashlab ketib qoldi; qochdi - qochib qoldi; urushdi - urishib berdi; qo'lladi - qo'llab yubordi; kuldi - kulib qo'ydi kabi.

O'zbek tilida bulardan tashqari alohida badiiy tasvir ko'rinishlari, vositalari ham bo'lib, ularga metafora, metonimiya, sinekdoxa, sifatlash, o'xshatish, kesatish (ironiya), istehzo (sarkazm), mubolag'a, kichraytirish, jonlantirish; zidlash (tazod), zinapoyalash, ketma - ket

keltirish, ritmik no'roq, bog'lovchisizlik yoki ko'p bog'lovchilik; taqdirib qoldirish (ellipsis), badiiy takror, badiiy o'rin almashtirish (inversiya) kabilar kiradi.¹

Takrorlash uchun savollar:

1. Adabiy til deb nimaga aytiladi?
2. Adabiy tilning so'zlashuv nutqidan qanday farqi bor?
3. Tilning boyligi nimada namoyon bo'ladi?
4. Tarixiy so'zlar deb qanday so'zlarga aytiladi?

Tayanch tushunchalar:

1. Sinonim – ma'nodosh so'zlar.
2. Frazologizm – frazeologik birlik, ibora.
3. Parafraza – tasviriy ifoda
4. Epitet – sifatlash.

NUTQNING KOMMUNIKATIV SIFATLARI

Nutq so'zlovchi yoki yozuvchi tomonidan shakllantirilgan matnning muayyan ko'rinishi ifoda bo'lib, u faqatgina lisoniy hodisa sanalmasdan, balki ham ruhiyat, ham nafasat hodisasi hisoblanadi. Shuning uchun ham yaxshi nutq deyilganda, aytilmoqchi bo'lgan maqsadning tinglovchi yoki kitobxoniga to'liq va aniq yetib borishi, ularga ma'lum ta'sir o'tkazishi nazarda tutiladi. Shunga ko'ra nutq oldiga muayyan talablar qo'yiladi. Bu talablar nutqning kommunikativ sifatlari bo'lib, unda nutqning mantiqan to'g'ri, fikran aniq, tuzilishga ko'ra chiroyli va yo'nalishiga ko'ra maqsadga muvofiq bo'lishi nazarda tutiladi.

1. Nutqning to'g'riligi. «To'g'rilik deganda, - yozadi V.G.Kostomarov, - nutq madaniyatining zarur va birinchi sharti sifatida adabiy tilning ma'lum paytda qabul qilingan me'yoriga qat'iy va aniq muvofiq kelishini, uning talaffuz, imloviy va grammatik me'yoriarini egallashni tushunish lozim bo'ladi».¹

¹ Yo.Tojiyev, N.Hasanova, H.Tojmatov, O.Yo'ldosheva O'zbek nutqi madaniyati va uslubiyat asoslari, T.: 1994, 14-bet.

¹ V.G.Kostomarov. Культура речи и стиль. – М.: 1960, 24-bet.

Nutqning to'g'riligi uning eng muhim aloqaviy fazilatidir. Chunki nutq to'g'ri bo'lmasa, uning boshqa kommunikativ sifatleri, ya'ni mantiqiyliigi, aniqligi, maqsadga muvofiqiligiga ham putur yetadi.

Nutq to'g'ri bo'lishi uchun, asosan, ikki me'yorga - urg'u va grammatik me'yorga qattiy amal qilish talab qilinadi. So'zlardagi urg'uning ko'chishi bilan ma'noning ham o'zgarib ketishi mumkinligini esdan chiqarmaslik lozim. Masalan: olma so'zi. Bu so'zni alohida urg'usiz olib qaraganda, uning qanday ma'noda qo'llanilayotganini aniqlash qiyin. Faqat urg'u undagi ma'noning aniqlanishiga ko'maklashadi. Ya'ni olma tarzida urg'u birinchi bo'g'inga tushganda, harakat, olma kabi oxirgi bo'g'inga tushganda esa mevaning bir turi ma'nosi anglashiladi. Tilimizda bunday so'zlar anchagina. Masalan, hozir - hozir, yangi-yangi, yigitcha-yigitcha, o'quvchimiz - o'quvchimiz so'zlarining ma'nosi ham urg'u yordamida oydinlashadi.

Gap tarkibidagi ayrim olingan so'zga tushadigan urg'u, ya'ni mantiqiy (logik) urg'uning ham ma'noni farqlashda xizmati katta. Hamma tillarda ham qaysi ma'noga alohida e'tibor berilayotgan bo'lsa, shu ma'noni ifoda etayotgan so'z maxsus urg'u bilan talaffuz qilinadi. Masalan, Anvar xat yozdi, gapida kim yozganligi, nima yozganligi yoki nima ish qilganligi aytilib, mazkur gapdagi so'zlarning uchalasidan biriga urg'u tusha oladi. Bunday o'rinlarda mantiqiy urg'u ma'noni ta'kidlash uchun xizmat qiladi. Umuman nutqda, bo'g'in urg'usi kabi mantiqiy urg'uni ham to'g'ri ishlata bilish kerak. Chunki ayni jarayonda xatoga yo'l qo'yilsa, nazarda tutilgan ma'no anglashilmay qolishi maqsad amalga oshmasligi mumkin. Demak, fikrni nutq (gap) orqali to'g'ri ifodalashda so'z urg'usi hamda mantiqiy urg'uning to'g'ri ishlatilishiga jiddiy amal qilishimiz shart.

Grammatik me'yorga rioya qilish deganda, gap tuzish qoidalaridan to'g'ri foydalanish, o'zak va qo'shimchalarni qo'shishda xatoga yo'l qo'ymaslik, kelishik qo'shimchalarini o'z o'rnida qo'llash, ega va kesimning mosligi, ikkinchi darajali bo'laklarning ularga bog'lanish qonuniyatlari tushuniladi.

Xullas, ona tili xazinasidan kerakli grammatik shakllarni tanlash va ularni o'z o'rniga qo'yish, ya'ni nutqning to'g'ri tuzilishiga erishish nutq madaniyatining asosiy talablaridan biridir.

2. Nutqning aniqligi. Nutqning aniqligi so'zning o'zi ifodalayotgan voqelikka mutlaqo mos va muvofiq kelishidir. Aniqlik nutqning muhim xususiyatlaridan biri ekanligi qadimdan ma'lum.

G'arb mutafakkirlari ham, Sharq olimlari ham aniqlikni nutq sifatlarining birinchi sharti deb hisoblaganlar. Aristotel: «Agar nutq noaniq bo'lsa, u maqsadga erishmaydi», - degan. Kaykovus esa: «Ey farzand, so'zning yuzin va orqasin bilg'il va ularga rioya qilg'il, har na so'z desang yuzi bila degil, to suxango'y bo'lg'aysan. Agar so'z aytib, so'zning nechuk ekanin bilmasang qushga o'xsharsanki, unga to'ti derlar, ul doim so'zlar, ammo so'zning ma'nosin bilmas».¹ Yana davom ettiradi: «Shunday kishini notiq (suxango'y) deymizki, uning har so'zi xalqqa tushunarli bo'lsin va xalqning har so'zi unga ham ma'lum bo'lsin».

Aniqlik nutqning muhim xususiyati, fazilati sifatida fikrni yorqin ifodalash bilan, nutq predmetining ma'nosi bilan, nutqda ishlatilayotgan so'z ma'nolarini bilish bilan bog'liq bo'ladi. Agar notiq o'zi fikr yuritmoqchi bo'lgan nutq predmetini yaxshi bilsa, unga mos so'zlarni tanlasa va o'zi tanlagan so'zlarning ma'nolariga mos vazifalar yuklasa, nutqning aniq bo'lishi tayin. Demak, aniqlik nutqda so'z qo'llash me'yorlariga amal qilishdan iborat. Bu jihatdan aniqlik to'g'rilikning boshqacha, o'ziga xos ko'rinishi hisoblanadi. Ba'zan notiq o'zi ishlatadigan so'zning ma'nosini bilishga uncha e'tibor bermaydi. Natijada so'zning ma'nosi nutqdan ko'zda tutilgan maqsadga mos kelmaydi. Ko'pincha, bunga bir-biriga yaqin narsalarni anglatuvchi so'zlar sabab bo'ladi. Masalan: Abdulla Qahhor yozuvchi Ma'ruf Hakimning «Qahramonning o'limi» hikoyasini tahlil qilib, «Botir beliga qator beshta bomba qistirib...», «Qo'liga bomba ushlagan holda ko'chaga yugurdi» jumllaridagi bomba so'zining noto'g'ri qo'llanilayotganligini, yozuvchining bomba va granatani farqlamasligini tanqid qiladi.¹ Aniqlik ikki xil bo'ladi: narsaning aniqligi va tushunchaning aniqligi. Narsa aniqligi nutqda aks etgan mavjudlikning narsalar, hodisalar doirasi bilan nutq mazmunining munosabatida ko'rinadi. Nutqda mavjudlikning narsa va hodisalari to'g'ri aks etishi uchun notiq o'zi so'zlayotgan narsalarni yaxshi bilgan bo'lishi lozim. Nutq predmetini bilmaslik yoki chala bilish, shuningdek, ularni o'rganishda loqaydlik qilish natijasida yuzaga kelgan noaniqlik yoqimsiz bo'lib, tinglovchini ranjitadi. Masalan: «Na tashkilotchilik, na rahbarlik, na bilimdonlik qobiliyati bo'lmagan kishi birdaniga kimning nazariga tushdi?» (Gazetadan)².

¹ Kaykovus. O'sha asar. 43-bet.

¹ T. Qudratov. O'sha asar, 55-bet.

² T. Qudratov. O'sha asar, 56-57 - bet.

Ko'rinadiki, so'zlovchi **na** yuklamasining nutqdagi ma'nosi - ma bo'lishsizlik qo'shimchasi anglatgan ma'noga teng ekanligini unutgan. Odatda na inkor yuklamasi ishtirok etgan gaplarning kesimi bo'lishli shaklda bo'ladi.

Nutqning har tomonlama to'g'ri bo'lishi uchun narsa aniqligining o'zi yetarli emas. Tushunchaviy aniqlik nutq mazmunining unda belgilangan tushunchalar tizimiga mos kelishini talab qiladi.

Shunday qilib, aniqlik nutqning aloqaviy sifatlaridan biri bo'lib, u ob'ektiv borliq bilan nutq mazmunining mosligi sifatida yuzaga chiqadi.

Aniq nutq yaratish so'zlovchidan quyidagilarni talab etadi:

a) tilning sinonimik imkoniyatlarini bilish va sinonimik qatorlardan kerakligini ajratib, nutqda qo'llash;

b) nutqda ishlatiladigan so'zning anglatgan ma'nolarini har tomonlama bilish;

v) so'zning ko'p ma'noligiga jiddiy e'tibor berish, ko'p ma'noli so'z nutqda qo'llanganda uning qaysi ma'no qirrasini ko'zda tutilayotganini aniq tasavvur qilish; fikrning yuzaga chiqishida bu so'zning boshqa ma'no qirralari monelik qilish-qilmasligini ko'z oldiga keltirish;

g) omonimlarning xususiyatlarini bilish, Chunki ularni bilmaslik aniqlikning buzilishiga olib keladi;

d) paronimlarni bilish, ulardagi tovush yaqinliklariga e'tibor berish;

e) tor muhitda ishlatiladigan, chetdan kirgan, kasb -hunarga oid, arxaik, eskirgan, dialektizm so'zlarning ma'nolarini yaxshi anglagan holda nutqqa kiritish.¹

3. Nutqning tozaligi. Nutqning tozaligi deganda, eng avvalo, uning adabiy til me'yoriga muvofiq kelish - kelmasligi tushuniladi.

Nutqimizning sofligiga, asosan, quyidagilar ta'sir qiladi:

1. Mahalliy dialekt va shevalarga xos so'z, ibora, shuningdek, grammatik shakllar, so'z va so'z birikmalarining talaffuzi, urg'usi.

2. O'rinsiz qo'llangan chet so'z va so'z birikmalari.

3. Jargonlar.

4. Vulgarizmlar.

5. Nutqda ortiqcha takrorlanadigan «parazit» so'zlar.

6. Kanselyarizmlar.

¹ T.Qudratov. O'sha asar, 58-bet.

Sanab o'tilganlardan o'rinsiz foydalanish kundalik nutqni ham, badiiy nutqni ham xiralashtiradi. Har bir so'zlovchi o'z nutqining adabiy me'yorlar darajasida bo'lishi uchun harakat qilishi lozim.² O'z shevasiga xos bo'lgan til vositalarini nutqqa o'rinsiz olib kirish nutqni buzadi. Ammo dialektizm va varvarizmlar badiiy asar tilida ma'lum badiiy - estetik vazifani bajarishi, muallifning ma'lum g'oyasini, niyatini amalga oshirishga xizmat qilishi ham mumkin. Muallifning milliy koloritni berish uchun, asar qahramonining qaerlik ekanligiga ishora qilish uchun dialektizm va varvarizmlardan foydalanishi mumkin. Masalan: «Yoshulli, siz buni emas, meni tinglang! Bu mang'layi qoraning sherigi bor» (T.Malik). Ushbu misolda dialektizmlar territorial koloritni berishga xizmat qilayotgan bo'lsa, quyidagi misolda varvarizmlar - chet so'zlar xarakter yaratishda yozuvchiga ko'maklashgan. «Ishondim, o'rtoq ginrol. Hammasi yest bo'ladi. Uyda xaladiynada muzdagi bor, olib chiqaymi? Sizga tekin» (T.Malik).

Lahjaviy so'zlarning badiiy adabiyotda o'rni bilan ishlatilishi faqatgina maqsadga muvofiq bo'lib qolmasdan, adabiy tilimizning boyib borishiga, umumxalq tilidagi ayrim elementlarning saqlanib qolishiga xizmat qilishi ham mumkin. Masalan: nutq nihol o'tkazish haqida bo'lganida adabiy tilda varianti yo'q bo'lgan «xancha» so'zi ishlatilsa va o'z o'rnida unga izoh berilsa, o'rinli bo'lardi. Chunki bu so'z nihol o'tkazish uchun kavlangan chuqurchaning nomi bo'lib, boshqa chuqurchalarga nisbatan ishlatilmaydi.

Nutqda o'rinsiz ishlatilgan boshqa tillarga oid so'zlar varvarizmlar deb ataladi.

Ayrim kishilarning o'z nutqini nazorat qilmasligi, «yoqimli» so'z qidirishda erinchoqlik qilishi, ruscha atamalarining o'zbekcha shakllarini bilmaligi, ba'zi hollarda o'zining ruschani ham bilishligini namoyish etishga intilishi natijasida varvarizmlar nutqqa kirib keladi: Ertalab zvonit qildim, bibliatekaga bordim, astanovkada turdim kabi. Nutqimizda mana shunday so'zlarning uchrab turishi juda achinarlidir. Ulardan qutulishning birdan-bir yo'li ona tilini har tomonlama chuqur o'rganish, unga hurmat bilan qarash, so'z qo'llashga alohida e'tibor berish, badiiy asarlarni ko'p o'qish, o'qiganda notanish so'zlar ma'nosiga diqqat qilish kabilar. Ayrim kasb egalarining, ayrim guruhlarining o'z «tili» bo'lib, ular bu «til» orqali so'zlashda boshqalardan ajralishga, ifodalananayotgan fikrlarini kishilardan

² T.Qudratov. O'sha asar, 50-bet.

bekitishga intiladilar. Bunday soʻzlar jargon soʻzlar deb ataladi. Masalan, novcha (aroq), qizil (vino) - ichuvchilar nutqiga xos.

Vulgarizmlarga axloq meʼyorlariga toʻgʻri kelmaydigan: kishini soʻkishda, haqoratlashda ishlatiladigan soʻzlar kiradi. Ularni ishlatish soʻzlovchining past madaniyatli, qoʻpol, johil kishi ekanligini koʻrsatadi. Badiiy adabiyotda ham ulardan foydalaniladi:

- Uxlab oʻtiribsanmi, xunasa?! Ming marta chaqirishim kerakmi?! (T.Malik).

Parazit soʻzlar deb ataluvchi lugʻaviy birliklar ham til madaniyati uchun yotdir. Ular, asosan, soʻzlashuv nutqida koʻp ishlatilib, notiqning oʻz nutqini kuzatib bormasligi, eʼtiborsizligi natijasida paydo boʻladi va bora-bora odatga aylanib qoladi. A.Qodiriy «Mehrobdan chayon» romanida buxorolik Sharifboy nutqida «paʼlanat» («padar laʼnat»)ni parazit soʻz sifatida ishlatib, uning nutqini individuallashtirgan. Sharifboy har gapida bu soʻzni qoʻshib gapiradi:

«Sharifboy yostiqdan burilib, yonidagi uchinchi yigitga qaradi:

- Paʼlanat, qachon kelgan ekan?»

«Kanselyarizm»lar ish qogʻozlari uchun zarur boʻlgan, maʼlum bir shaklda saqlanadigan soʻz birikmalari, gaplardir. Ular oʻz oʻrnida juda zarur. Chunki ish qogʻozlari qatʼiy boʻlgan maʼlum shakllarni talab qiladi. Bunday «qatʼiy shakllar», shablonlar soʻzlashuv nutqiga, badiiy adabiyotga, publitsistikaga oʻtsa, nutqni buzishi mumkin. Oʻrinsiz kanselyarizmlar majlislarda, kengashlarda, gazetalarda, radio va televideniedagi nutqlarda koʻplab uchraydi.

«Bundan 365 kun muqaddam siz bilan biz oʻz hayotimizda qatʼiy burilish yasab, zoʻr sinovlar sharoitiga bevosita qadam qoʻydik...» (A.Qahhor). Gapdagi «365 kun muqaddam», «qatʼiy burilish yasab», «zoʻr sinovlar sharoitiga bevosita qadam qoʻydik» kabi nutq birliklarini qoʻllash bilan yozuvchi ayrim «notiqlar» ustidan kuladi.

4. Nutqning mantiqiyliги. Nutqning mantiqiyliги uning asosiy sifatleri boʻlgan toʻgʻrilik va aniqlik bilan chambarchas bogʻlangandir. Chunki grammatik jihatdan toʻgʻri tuzilmagan nutq ham, fikrni ifodalash uchun muvaffaqiyatsiz tanlangan lugʻaviy birlik ham mantiqning buzilishiga olib kelishi tabiiydir. Mantiqiy izchillikning buzilishi tinglovchi va oʻquvchiga ifodalanayotgan fikrning toʻliq yetib bormasligiga, baʼzan umuman anglashilmasligiga olib keladi. Nutqni tuzishdagi eʼtiborsizlik natijasida baʼzan mantiqsizlik yuz beradi. Quyidagi misolga eʼtibor qiling «Ferma jonkuyarlari olti oylik davlatga sut sotish planlarini muddatdan oldin bajaradilar» (Gazetadan). Gapda

so'zlarning tartibi to'g'ri bo'lmaganligi, «olti oylik» birikmasining «sotish» so'zidan keyin kelmaganligi tufayli mantiqqa putur yetyapti, hatto xato fikr ifodalanyapti.¹

Nutqda mantiqiylikka erishish uchun qo'llangan so'zlar bilan ularning predmetlik ma'nolari mos bo'lishi lozim. Boshqacha aytganda, har bir so'z nutqda qo'llanganda, o'ziga xos ma'nonigina ifodalashi zarur.

Mantiqiylikni predmet mantiqiyligi va tushuncha mantiqiyligi deb ikkiga ajratish mumkin. Predmet mantiqiyligi nutqdagi til birliklarining o'zaro ichki munosabatlarining mosligidan iborat. Tushuncha mantiqiyligi mantiqiy fikr tuzilishidan hamda bu tuzilishning nutqdagi til belgilarining ma'noviy aloqalaridan iborat. Tushuncha mantiqiyligi alohida olingan matnda fikriy ketma-ketlik, mantiqiy izchillik bo'lishini taqozo qiladi. Ammo, bu talabni nutqning hamma ko'rinishlariga nisbatan qo'llab bo'lmaydi. Masalan: ilmiy va badiiy nutq uslublarida bu talabga qanday amal qilinishini ko'rib chiqaylik. Ilmiy uslubda yozilgan asarlar yaxlit bir tuzilishga ega. Unda kirish, asosiy qism va xulosa mavjud bo'lib, ular yagona bir halqaga birlashadi. Matnda berilgan fikrlar qat'iy izchillikda bayon qilinadi.

Badiiy nutq tuzilishi esa bir oz boshqacha. Aytaylik, fikrlar bir maromda bayon etib kelinadiyu, birdaniga uzilish yuz beradi, ya'ni boshqa voqealar hikoya qilinadi. Bu narsa go'yo mantiqiy izchillikka putur yetkazganday ko'rinsa-da, aslida unday emas. Badiiy asariarda, xususan, qissa, roman kabi janrlardagi keng qamrovlik tasvir qurilishini ana shunday tuzishni taqozo qiladi. Mantiqqa putur yetmaganligi bunday asarlarning oxirida ma'lum bo'ladi.

Xulosa shuki, nutqning mantiqiyligi deganda, yaxlit bir sistema asosida tuzilgan, fikrlar rivoji izchil bo'lgan, har bir so'z, ibora aniq maqsadga mos holda ishlatiladigan nutqni tushunamiz.

5. Nutqning ta'sirchanligi.

So'z kuchidan yiqilur minbar ham, dor ham,

So'z birla chiqar indan ilon – murdor ham.

(Abu Shukur Balxiy)

Nutqning ta'sirchanligi deganda, asosan, og'zaki nutq jarayoni nazarda tutiladi. Shunga ko'ra nutqning tinglovchi tomonidan qabul qilinishidagi ruhiy vaziyat ham e'tiborga olinadi. Ya'ni, bunda notiq

¹ T. Qudratov. O'sha asar, 56-bet.

tinglovchilarni ularning bilim darajasidan tortib, hatto yoshigacha, nutqining qanday qabul qilinayotganigacha nazorat qilishi zarurdir. Professional bilimga ega bo'lgan kishilar oldida jo'n, sodda tilda gapirish maqsadga muvofiq bo'lmagani kabi, oddiy, yetarli darajada ma'lumotga ega bo'lmagan tinglovchilar oldida ham ilmiy va rasmiy tilda gapirishga harakat qilish maqsadga muvofiq emas. Xullas, notiqdan vaziyatga qarab ish tutish talab qilinadi va ifodalamoqchi bo'lgan fikrni to'laligicha tinglovchilarga to'liq yetkazishga harakat qilish vazifa qilib belgilanadi. Xo'sh, ta'sirchan nutq deganda qanday nutqni tushunmoq kerak? B.N.Golovin aytganidek, ta'sirchan nutq tinglovchi va o'quvchining e'tiborini va qiziqishini hisobga oladigan nutqdir.

Omnia tushuna oladigan tilda gapirish, ularni ifodalayotgan fikrga ishonтира olish notiqdar oldiga qo'yiladigan asosiy shartlardan hisoblanadi. Buning uchun esa, yuqorida aytilganidek, mavzuni yaxshi bilishdan tashqari, uni bayon etishning aniq belgilangan rejasi bo'lishi kerak. Nutqdagi fikrlarni birinchi va ikkinchi darajali tarzda tuzib, ularni o'zaro bog'lab, tinglovchilarni nutq rejasi bilan tanishtirish lozim. Vaqtini hisobga olish notiqdar fazilatlaridandir. Chunki so'zlash muddati oldin e'lon qilinish, shunga rioya qilinsa, iloji bo'lsa, nutq sal oldinroq tugatilsa, ayni muddao bo'ladi.

So'zlovchining o'z nutqiga munosabati ham muhimdir. Chunki shunday bo'lgandagina quruq rasmiyatchilikdan voz kechiladi. So'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi aloqa mustahkamlanadi. Notiq fikrlarini o'zi yoki tinglovchilar hayotidan olingan misollar asosida isbotlashga harakat qilsa, mavzuga doir sub'ektiv fikr, mulohazalarini bildirsa, nutq yana ham ishonarli va ta'sirli bo'ladi.

Nutqning ta'sirchanligiga erishishda tilning tasviriy vositalari hisoblangan metafora, metonimiya, sinekdoxa, o'xshatish, epitet, takror va adabiy ko'chimlarning ham roli kattadir. Bulardan tashqari nutqda ta'sirchanlikni ta'minlash uchun maqol, matal, hikmatli so'z va iboralardan, ayniqsa, frazeologizmlardan unumli foydalanish zarur. Yozuvchi A.Qahhor o'z hikoyalarida epigraf sifatida berilgan maqollar orqali o'quvchilar diqqatini darhol egallaydi. «Osmon yiroq - yer qattiq» («Bemor»), «Otning o'limi – itning bayrami» («O'g'ri») va b.

6. Nutqning maqsadga muvofiqligi. Nutqning maqsadga muvofiqligi juda muhimdir. Nutq madaniyati adabiy til me'yorlarini puxta egallash va ulardan nutqda to'liq foydalanish demakdir.

Nutq madaniyati yuksak bo'lgan kishi, birinchidan, o'z nutqini to'g'ri, adabiy til me'yorlariga muvofiq tuzadi. Ikkinchidan, til vositalaridan eng muvofiq, eng zarurlarini tanlab olib, nutqning jozibali bo'lishini ta'minlaydi. Shuningdek, nutqning ixchamligi, mazmundorligi ham katta ahamiyatga egadir.

Abulla Qahhor ta'kidlaganidek, «Kitobxonga bir fikrni yoki bir narsani tasavvur qildirish uchun kishini boshini qotirmaydigan, ochiq, ravon va sodda til kerak», «Surat oldirayotgan kishi suratga chiroyli va kelishib tushmoqqa behuda zo'r berib, o'zining tabiiy holatini buzganday, yozuvchi chiroyli va qoyil qilib yozishga zo'r bersa, adabiy asar uchun zarur bo'lgan tildagi soddalik, tabiiylik buziladi».

Nutq to'g'ri, ammo, ayni vaqtda tushunilishi qiyin bo'lishi mumkin. Nutq to'g'ri, biroq nutq so'zlanayotgan sharoitga mos bo'lmasligi mumkin. Shuning uchun ham atoqli o'zbek shoir va yozuvchilari o'z asarlarini qayta-qayta ishlaganlar. Bu borada A. Qodiriy, Oybek, A.Qahhor, S.Ahmad, A.Oripovlarni ko'rsatib o'tish joizdir. Yozuvchi

S. Ahmadning aytishicha, A. Qahhor ba'zi hikoyalari matnini 27 martagacha qayta ishlagan¹.

O'zbekiston xalq yozuvchisi Mirmuhsin shunday yozadi: «Adib o'zini tahrir qilishi, asarlarida haykaltaroshdek g'adir-budur marmarni ishlab, jonli inson yaratishi kerak. F.Dostoyevskiyning «Aka-uka Karamazovlar» romani qo'lyozmasini ko'rib, og'zim ochilib qoldi. Shu darajada ko'p tahrir qilinganki, ko'chiruvchi mashinachilarga juda qiyin bo'lgan bo'lsa kerak. Abdulla Qodiriy, Oybek qo'lda yozgan, bir sidra oson yozilgan yaxshi asar yo'q, har qanday zako va yetuklik ham tahriru ter to'kishni taqozo etadi»¹.

Ko'rinadiki, yozuvchilar so'z va so'z birikmalarining birini boshqasi bilan almashtirganda, me'yorga mosligini emas, maqsadga qay darajada muvofiq kelishini ko'zda tutadilar.

Nutq faoliyatida muallif o'z oldiga qo'ygan maqsadni eng aniq, eng to'g'ri, eng yaxshi, eng ta'sirli, eng tushunarli qilib ifodalaydigan so'zlarni, so'z birikmalarni, gaplarni, topishga, tanlashga intiladi. Bu vositalarni yaxlit qilib, «maqsadga muvofiqlik» deb belgilash mumkin. So'zlovchining u yoki bu so'zning, u yoki bu sintaktik qurilma matnining maqsadga muvofiq tuzilganini sezishi, shunga muvofiq ish

¹ T.Qudratov. O'sha asar, 75-bet.

¹ T.Qudratov. O'sha asar, 58-bet.

olib borishi lozim. Me'yor va maqsadga muvofiqlikning birgalikdagi harakati nutq madaniyatini mukammallashtirishdir.

Takrorlash uchun savollar

1. Nutqning kommunikativ sifatlari nima?
2. Nutqning to'g'riligi nutq madaniyati uchun qanday ahamiyatga ega?
3. Qanday nutqni biz aniq nutq deymiz va unga qanday erishiladi?
4. Nutqning mantiqiyligi nima va u nimaga asoslanadi?
5. Ta'sirchanlik nima?
6. Ta'sirchanlikning qanday omillarini bilasiz?
7. Nutqning maqsadga muvofiqligi nima?

Tayanch tushunchalar

1. Jargon – (fransuzcha jargon). Biror guruh vakillarining, o'z nutqi bilan ko'pchilikdan ajralib turish maqsadida, o'zicha mazmun berib, ishlatadigan so'z va iboralari.

2. Vulgarizmlar – (lot. Vulgaris-oddiy, sodda) – dag'al so'z, dag'al ibora.

3. Kommunikatsiya – (lot. communicatio – xabar, aloqa). Biror mazmunning til vositalari orqali berilishi, xabar qilinishi.

TIL VA NUTQ. NUTQ ODOBI

Til – aloqa quroli, til - hayot ko'zgusi, til – ma'naviyat belgisi. Insonni hayvonot olamidani ajratib, uni koinot sarvariga va gultojiga aylantirgan omil ham tildir. Inson aqliy faoliyatining eng oliy mahsullari, tafakkur «mevalari» til va nutq orqali yuzaga chiqadi.

Qadimgi islomiy manbalarda aytilishicha, bani basharning yaratuvchisi Tangri taoloning bir og'iz «bo'l» degan so'zi bilan olam yaralgan ekan. Shuning uchun so'zga e'tiqod, so'zga berilgan ta'rifu tavsiflar, so'zning tarixiy xizmatiga aytilgan sharaflar cheksizdir. Ulug' Alisher Navoiy so'zga shunday baho beradi:

So'z durki, nishon berur o'likka jondin,

So'z durki, berur jong'a xabar jonondin.

Insonni so‘z ayladi judo hayvondin.
Bilkim, guhari sharifroq yo‘q ondin.

So‘zning tarixiy - madaniy, ma‘naviy xizmati cheksiz, albatta. Lekin tilning imkoniyatlari nutq orqali, nutq jarayonida ochiladi. Nutq bo‘lmas ekan, tilning cheksiz imkoniyatlari yuzaga chiqmay qolaveradi.

«Qobusnoma»da Kaykovus «Bilgilkim, hamma hunardan so‘z hunari yaxshi», deydi. Bu so‘zlarda shunday hikmat borki, so‘zga chechan, so‘zamol, notiqlik kishi hamma joyda obro‘ - e‘tibor, hurmat topadi. Bunga Alisher Navoiy hayoti va faoliyatidan ko‘plab misollar keltirish mumkin. Zero nutq va tafakkur salohiyati uni vaziri a‘zam darajasiga ko‘targan edi.

G‘arb donishmandlaridan R.Emirsonning ta‘kidlashicha, «Nutq - qudratli kuch: u ishtoiradi, undaydi, majbur etadi». Bu gapda nutqning shunday fazilati ta‘kidlanayaptiki, u, birinchi navbatda, ishtoirish san‘atidir. O‘quvchilar bilan muloqotda bo‘layotgan o‘qituvchi ishonarli gapirishi, nutqi dalillangan, puxta asoslangan bo‘lishi lozim. O‘quvchilarning ishonchini, mehrini qozongan o‘qituvchiningina haqiqiy ustoz deyish mumkin.

Qadimgi notiqlik san‘ati harbiy sarkardalik san‘ati bilan tenglashtirilgan. Bu bejiz emas. Chunki lashkar bilan zabt etib bo‘lmaydigan davlatlar va sarhadlarni so‘z san‘ati bilan bo‘ysundirish mumkin.

Alisher Navoiy:

Olibmen taxti farmoning‘a oson
Cherik chekmay Xitoydin to Xuroson,

deydi. Cherik-bu lashkar. Shoir lashkar tortmasdan Xitoydan Xurosongacha bo‘lgan sarhadni zabt etganligi haqida faxrlanib so‘zlamogda. Ma‘lumki, Alisher Navoiyning ta‘sir doirasi va darajasi har qanday harbiy sarkardan ham ustun bo‘lgan. Sulton Husayn Boyqaroning o‘zi ulug‘ shoirni maxsus risolasida ta‘riflab «So‘z sohibqironi» deb atagan edi.

1. So‘zning sehriga, qudratiga, sarkarda bajara olmaydigan vazifani so‘z sohibqironi uddalaganligiga yana bir hikoyatni misol qilib keltirish mumkin. Hikoyat mazmuniga ko‘ra Husayn Boyqaro uzoqda

shikor bilan mashg'ul ekan. Saroyda malika og'ir, betob yotgan ekan. Kunlardan bir kuni malika hayotdan ko'z yumibdi. Ammo podshohga o'lim xabarini yetkazishga hech kim jur'at etmabdi. Shunda saroy a'yonlari so'z sarkardasi Navoiyga murojaat qilishibdi. «Shohga shum xabarni yetkazgan kishi, shubhasiz, jazoga mahkum bo'ladi. Mushkulni faqat sizning tadbirkorligingiz, suxandonligingiz oson qilishi mumkin», - deyishibdi. Shunda Navoiy bir satr she'r yozib beribdi. Uni chopar orqali Husayn Boyqaroga yetkazishibdi. Podshoh o'qibdi:

Sarvigulning soyasida so'ldi gul, netmoq kerak?

Husayn Boyqaro darhol misraning mazmunini tushunibdi. Hech bir talvasaga tushmasdan, vazminlik bilan she'riy savolga she'riy javob yozibdi:

Sarvidin tobut yasab, guldin kafan etmoq kerak!

Saroy ahli chopar keltirgan xatni o'qib, so'zning qudratiga qoyil qolishibdi, dafn marosimiga kirishishibdi.¹

Til va nutq o'zaro bog'liq hodisalar bo'lib, til nutq uchun ashyodir, imkoniyatdir, nutq esa voqelikdir, ya'ni nutq til materiali asosida tashkil topadi. Til jamiyat a'zolari uchun umumiy bo'lib, ruhiy va moddiy materialdan iboratdir.

So'z, morfema, fonemalarning kishi xotirasidagi obrazlari ruhiy «material» hisoblanadi. Nutq yaratish jarayonida ma'lum tovush tizimda namoyon bo'ladigan so'z va morfemalar moddiy materialdir. Tilning ruhiy hodisaligi uning xotirada saqlanishi bilan bog'liqdir. Tilning moddiyligini nutq jarayonida yuzaga keluvchi tovushlar belgilaydi.

Biz xotiramizda saqlanadigan qoidalardan tezkorlik bilan foydalanib, biror fikrni yuzaga chiqarish uchun so'zlar grammatik ma'no tashuvchi morfemalar va so'z shakllari, asosan, gaplarni hosil qilamiz. Masalan, bizda kitobning qayerdan olinganligini bilish haqidagi fikr tug'ildi, deylik. Uni quyidagi savol shaklida yuzaga chiqaramiz: Sen kitobni qayerdan olding?

Bunda biz *sen, kitob, qayer, ol* leksemalaridan; *-ni, -dan, -ding* morfemalaridan va so'roq gap modelidan - qoidasidan foydalandik. Mazkur gapni aytish jarayonida xotiramizdagi leksemalar alohida

¹ Nusratullo Atoulo o'g'li Jumaxo'ja «Istiqlol va ona tilimiz». T.: 1998, 47-b.

affiks morfemalarni olib, soʻz shakllariga aylandi va yuqoridagi tartibni egalladi. Til ruhiy hodisadan moddiy hodisaga aylandi.

Nutq tildagi ifoda vositalaridan foydalangan holda voqelikka aylangan fikrdir. Nutq nutq aʼzolarining harakatiga koʻra yuzaga kelib, ikki xil boʻladi: ichki nutq va tashqi nutq. Kishilarning tovushlarni - soʻzlarni talaffuz qilmasdan fikrlashi, mulohaza yuritishi, oʻylashi ichki nutqdir. Oʻpkadan chiqqan havoning nutq aʼzolariga taʼsiri, shu taʼsir natijasida ularning harakati bilan aniq tovushlar sifatida yuzaga keladigan nutq tashqi nutqdir.

Nutq harakatdagi tildir. Nutq til birliklarini oʻzaro mantiqiy bogʻlab, ularni harakatga keltiradi. Nutq soʻz, soʻz birikmalari va gaplardan iborat boʻladi.

Nutq, nutq odobi insonning maʼnaviyatini-maʼrifatini belgilovchi asosiy mezondir. Demak, kishining odobi, eng avvalo, uning nutqida koʻrinadi. Nutq odobi nima?

Nutq odobi deganda, aytilishi zarur boʻlgan xabarlarini, tinglovchini hurmat qilgan holda, uning koʻngliga mos holda adabiy meʼyordagi ifodalar bilan yetkazishdir. Xunuk xabarni ham tinglovchiga beozor yetkazish mumkin. Buning uchun soʻzlovchi tilni, mukammal bilishi kerak. Muloyim, yoqimli, odobli soʻzlash ham oʻz-oʻzidan paydo boʻlmaydi. Unga yoshlikdan ibratli kishilarga taqlid qilish, ulardan oʻrganish orqali erishiladi. Oʻquvchi uchun esa eng yaxshi namuna oʻqituvchidir. Buni oʻqituvchi har doim his qilib turishi kerak.

Nutq odobi salomlashishdan boshlanadi. Salomlashishdagi xushmuomalalik undan keyingi yaxshi suhbatga debocha boʻladi, tinglovchida yaxshi kayfiyat paydo qiladi. Salomlashishning ahamiyati haqida hindlarda shunday naql bor: «Bitta salom bilan beshta narsaga - oʻzini yengil sezish, shon-shuhrat topish, qut-barakali, ilmi boʻlish va nihoyat uzoq umr koʻrishga erishiladi».

Ha, salomda gap koʻp, salomlashish, salom berishning ham oʻziga yarasha qonun-qoidalari bor. Afsuski, oʻzimizning sharqona salomlashish odobimizga yetarli darajada eʼtibor bermayapmiz.

Avvalo, har bir muslim va muslima salomlashish ham farz, ham qarz ekanligini yaxshi anglab yetmogʻi lozim. Chunki «Soʻz boshi — salom», deganlaridek, suhbatdoshlar muloqoti «assalomu alaykum», «vaalaykum assalom» jumalari bilan boshlanadi. Bu suhbatdoshlarning tanish yoki notanishligidan qatʼi nazar oʻzaro hurmat va ehtirom belgisi hisoblanadi. Ammo keyingi paytlarda biror joyga kirib

borayotgan, telefonda suhbat boshlayotgan kishilarning salomlashishni unutib borayotganligiga tez-tez guvoh bo'lib qolmoqdamiz.¹

Xalq tilida salomlashish uchun ham, xayrlashish uchun ham alohida nutqiy vositalar mavjud. O'qituvchi ularni o'z o'rnida ishlatishda hamma uchun va o'z shogirdlari uchun o'rnakdir.

Madaniyatli kishi o'z aybini bo'yniga ola bilishi, aybi uchun kechirim so'rashni ham bilishi lozim. O'z aybi uchun uzr so'rash o'z g'ururini yerga urish emas, balki odoblilik, xushmuomalalik alomatidir.

Etuk kishiga xos fazilatlaridan yana biri xayrlashuv odobidir. Tilimizda xayrlashganda ishlatiladigan «xayr, sog' bo'ling», «xayr, ko'rishguncha», «xayr, omonlikda ko'rishaylik» kabi ta'sirchan iboralar mavjud. O'qituvchi sinfdan chiqayotganda «xayr, sog' bo'linglar», «xayr, yaxshi qolinglar» iboralarini ishlatrsa, o'rinli bo'ladi.

Bolaga yaxshilik qilgan, aytilgan yumushni, iltimosni bajargan kishilarga o'z vaqtida minnatdorchilik bildirish odobini ham o'rgatib borish lozim. Tilimizda rag'batlantirishni, minnatdorchilikni anglatadigan chiroyli ifodalar bor. Ularni kundalik muomalaga kiritish, o'z o'rnida ishlatish kishi xulqini naqadar bezaydi. O'qituvchi topshiriqni yaxshi bajargan o'quvchilarni «ofarin», «barakalla», «rahmat», «otangizga rahmat», «minnatdorman» kabi so'zlar bilan rag'batlantirishi lozim.

«Har bir kishining madaniylik darajasi, o'qib qanchalik tarbiya ko'rganligi uning yozma va og'zaki nutqidan bilinadi» (S.Ibrohimov).

Tilning dunyoni bilish, bilimlarni to'plash, saqlash, keyingi avlodlarga yetkazish, ruhiy munosabatlarni aks ettirish, go'zallik kategoriyalarini voqelantirish kabi qator vazifalarni bajarishiga qaramasdan, uning asosiy funksiyasi kishilar o'rtasidagi aloqani ta'minlashdir.

Nutq madaniyati jamiyat madaniy-ma'rifiy taraqqiyotining, millat ma'naviy kamolotining muhim belgisidir. Tom ma'nodagi madaniy kamolotning muhim belgisidir. Haqiqiy ma'nodagi madaniy nutq shaxs umummadaniy saviyasining muhim jihatlaridan biridir. Shuning uchun ham hozirda mamlakatimizdagi ma'naviy-ma'rifiy islohotlar har qachongidan ham dolzarb hisoblanadi.

Respublikamizning «Davlat tili haqida»gi, «Ta'lim to'g'risida»gi qonunlarida, «Kadrlar tayyorlash bo'yicha milliy dasturi» va boshqa juda ko'plab hujjatlarida ma'naviy-ma'rifiy tarbiyaga, til masalalariga alohida ahamiyat beriladi. Jamiyatimizning har bir a'zosi, har bir

¹ Siddiq Mo'min. So'zlashish san'ati, Farg'ona. 1997, 27 – bet.

mutaxassis zamon bilan hamqadam bo'lishi, eng avvalo, o'z ona tilining sadoqatli sohibi bo'lmog'i lozim.

Til jamiyat bilan, uning ma'naviyati, ma'rifati va madaniyati bilan birgalikda yuksaladi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Til qanday hodisa?
2. Alisher Navoiy til va nutqni qanday ta'riflaydi?
3. Nutq odobi nima?
4. Nutqiy etiket nima?

Tayanch tushunchalar

1. Odob - muomalada o'zini tuta bilish.
2. Nutq odobi - adabiy me'yordagi nutq.
3. So'z - ma'no ifodalovchi til (nutq) birligi.

NUTQ MADANIYATI VA USLUBSHUNOSLIK

Uslubshunoslikning tilda tutgan o'rni beqiyosdir. Uslubshunoslik me'yorlarni shakllantirish, mashhur tilshunos olim G.O.Vinokur ta'kidlaganidek, nutq madaniyatining o'z oldiga qo'ygan asosiy maqsadi, uning eng muhim vazifasidir. Chunki uslubiy me'yorni yaxshi bilmasdan, ularni mukammal egallamasdan turib, nutq madaniyatiga, madaniy nutqqa erishib bo'lmaydi.¹

Ma'lumki, har bir so'zni o'ylab, tanlab, ularning har bir ma'nosiga, ma'no qirralariga yaxshi e'tibor qilib, o'rinli ishlatish haqida juda ko'plab xalq maqollari, hikmatlari mavjud. Bu haqda buyuk faylasuf Aristotelning «Poetika» va so'z mulkining sultoni Alisher Navoiyning «Mahbub ul-qulub» asarlarida ham qimmatli fikrlar aytilgan.

Tilda har bir so'zni, grammatik formani, har bir sintaktik qurilmani o'z o'rnida, ya'ni shu so'z, shu grammatik shakl yoki sintaktik qurilma (gap) ishlatilayotgan vaziyatni (tinglovchi saviyasi, ularning holati kabilar) hisobga olgan holda to'g'ri qo'llash, ularning shu vaziyatga eng mos tushadiganini tanlab, nutq jarayonida ulardan unumli foydalanish, eng ixcham va fikrni lo'nda ifodalaydiganini, eng sodda

¹ Yo.Tojiyev va b., O'sha asar. 90–bet.

va hammaga tushunarlisini ishlatish nutqning ravonligini, tushunarliiligini, aniqligini ta'minlaydi, uni g'alizliklardan xalos etadi. So'zlarni, grammatik shakllarni befarq qo'llash, vaziyatga mos tushmaydigan gaplarni beixtiyor, nazoratsiz aytib yuborish, bo'lar - bo'lmasga u yoki bu so'zdan yoki grammatik shakllardan foydalanaverish, umuman, ularni ortiqcha qo'llash, o'rinli - o'ransiz takrorlayverish nutqni bachkana qiladi, fikrni xiralashtiradi, uning ta'sirchanligiga putur yetkazadi.² Zero, donolar aytganidek:

Nodonlardek yuzlab so'zni qilma qator,
Dononlardek bir so'z degil, lek ma'nodori.
(Sa'diy Sheroziy)

yoki

So'z joyu vaqtiga bo'lar ekan mos,
Sehru afsun uchun u bo'lar asos.
(Abdurahmon Jomiy)

Ma'lumki, uslubiyat - fikrni ifodalash yo'llari, til vositalarini - materiallarini to'g'ri tanlay bilish haqidagi ta'limot-uslublar ilmi bo'lib, tilning vazifalariga mos ravishda bir necha ko'rinishlarga ega: so'zlashuv uslubi, kitobiy uslub, ilmiy-ommabop uslub, rasmiy, publitsistik va badiiy uslub kabilar. Ushbu fikr uslubiyatning tarkibiy qismiga kiruvchi grammatik uslubshunoslik haqida ham aytish mumkin.

Grammatikaning morfologiya va sintaksis nomlari ostida ikki qismga ajratilish holati grammatik uslubshunoslikda ham saqlanadi, ya'ni u morfologik uslubshunoslik hamda sintaktik uslubshunoslik kabi ikki ko'rinishda bo'ladi.

Grammatika so'zning yoki sintaktik qurilmaning lug'aviy va grammatik ma'nolarini, fikriy jahatni o'rgansa, grammatik stilistika ularning qo'shimcha - ekspressiv ma'nolarini, vazifaviy xususiyatlarini o'rganadi.

Grammatika bilan uslubshunoslik birgalikda faqat grammatik shakllarning nimani ifodalashini emas, balki qanday ifodalanishini ham tekshiradi.

Grammatik uslubshunoslikning bir qismi bo'lgan morfologik uslubshunoslik har bir grammatik shaklning, so'z yasovchi vositalar va har xil boshqa shakllarning uslubiy xususiyatlarini o'rganadi.

² Yo.Tojiyev va b., O'sha asar. 91-bet.

O'zbek tilida qo'shimchalar doirasidagi ma'nodoshlik (sinonimiya) hodisasi ham keng tarqalgan: **shu sababli // shu sababdan; talabalardan biri // talabalarning biri; otga mindi // otni mindi; savlatli // savlatdor // basavlat...** kabi.

O'zbek tilida so'z yasovchi va grammatik ma'no ifodalovchi juda ko'p affiksalar o'z variantlariga ega yoki bir-biri bilan o'zaro sinonimik munosabatda bo'ladi. Masalan, jo'nalish kelishigi ko'rsatkichi **-ga** hozirgi tilimizda **-ka, -qa** variantlarida uchrasa, eski o'zbek tilida **-g'a (borarg'a - qilurg'a, so'rarg'a)** ko'rinishda uchraydi. Fe'llardagi **-giz** ko'rsatkichi **-kiz, -g'iz, -qiz; -kaz; -gaz** va hatto, ba'zan **-kar (o'tkar, etkar)** variantlarida uchraydi.¹

Tilimizda ba'zan ayrim grammatik shakl pleonastik (qo'sh) qo'llanadi. Bunday qo'llash nutqda ortiqchalikni vujudga keltirishi, nutq ravshanligiga putur yetkazishi, fikrni xiralashtirishi, bachkanalashtirishi mumkin: **toychoqchaginam, kichkinagina, ichilib qo'yildi, to maktabgacha, Yangiqishloq qishlog'i, bir kalima so'z, o'n yillar o'tdi, 6 ta o'g'il - qizlarim bor**, qo'llanishlarda grammatik shakillar yoki so'zlarning o'rinsiz, maqsadsiz qo'llanishi natijasida ana shunday hol yuz berganini kuzatamiz: **kichkinagina** tipidagi qo'llashlarida **-gina**, solinib bo'lindi qo'llanishidagi **-in**, ichilib qo'yildi tipidagi qo'llanishlarda oldingi so'zdagi **-il**, to maktabgacha qo'llanishida **to** elementi (bunda ba'zan kuchaytirish ifodalanishi mumkin, ana shunday vaqtda to elementining ishlatilishi o'zini oqlaydi), keyingi birikmalarda **qishlog'i, kalima so'zlari, o'n yillar o'tdi, oltita o'g'il - qizlarim bor, har bir dalillarni** birikmalarida **-lar** affiksi ortiqcha ishlatilgan va nutqda g'alizlik tug'dirgan.

Biroq, shuni ham aytish kerakki, grammatik shakl yoki boshqa vositalarni pleonastik qo'llash hamma vaqt ham nutqda ortiqchalik tug'diravermaydi. Ba'zan juda o'rinli, tushungan holda, ma'lum bir maqsadni ko'zda tutib, shunday qilinsa, nutqni ravon qiladi, fikrni aniq, lo'nda, bor nozikliklari bilan ifodalashga yordam beradi, nutq ta'sirchanligini oshiradi, ma'noni kuchaytiradi, bo'rttiradi: **Ulug' ayyom kunlari; shuncha yil tuz - namak bo'ldik; besh panjasini og'ziga tiqadi; aytganini qilmay qo'ymaydi; biz o'zimiz aytib qo'yamiz** tipidagi qo'llanishlarda ana shu holni kuzatamiz. To'g'ri, namak, kalima. ayyom, panj so'zlari fors-tojik tillarida tuz, so'z, kun, besh so'zlariga to'g'ri keladi. Biroq, o'zbek tilida ular, birinchidan, boshqa ma'noda qo'llanilishi mumkin bo'lsa, ikkinchidan, kuchaytiruvchi vosita

¹ Yo.Tojiyev va b., O'sha asar, 90-bet.

vazifasini bajaruvchi sifatida ishlatilishi mumkin. Jumladan, **ulug' ayyom kuulari** birikmasida **ayyom** so'zi kun ma'nosida qo'llangan emas, u ma'lum bir sanani ifodalagan, besh panjasini birikmasida panja so'zi barmoq ma'nosida, **bir kalima so'z** birikmasida kalima so'zi **so'z** leksemasining aniqlovchisi bo'lib kelgan va aqlli, fikrli, lo'nda so'zlari ma'nosida qo'llangan; tuz-namak qo'llanishida esa o'zbek tilida, og'zaki nutqda ko'p uchraydigan non - pon, choy - poy tipidagi holatni kuzatamiz.

Bundan tashqari, bu qo'llanishda **tuz - namak**ning ibora holiga kelib qolgani ko'zga tashlanadi va u birga turdik, birga bo'ldik birikmalari ifodalagan ma'noni anglatadi. Xuddi shu birikmada ulardan bittasini qo'llash hech mumkin emas.

Keyingi misolda inkor formasining (-ma) ikkala so'zda ham ishtirok etishi tasdiq ma'nosini ancha kuchaytirib, bo'rttirib bayon qilishni ta'minlagan.¹

Grammatik uslubshunoslikda ayrim grammatik shakllarning o'rnini almashtirib qo'llashning o'ziga xos tomonlari borligi keng o'rganilishi kerak. Adabiy me'yorda har bir ko'rsatkichning o'zak-negizlarga qo'shilishdagi o'rni qat'iy belgilangan. Ammo ma'lum bir uslubiy maqsadni ko'zda tutgan holda ularning o'rnini almashtirish mumkin: **Qalbimni sen ko'zimdanmi anglading** (Oybek); **Osmondagi bulutlarning xo'mrayishidanmi qo'rqdingiz** (Oybek); **boringlar - borlaring, keting-lar-ketlaring; borganmi edi - borgan edimi, aytib edimmi - aytibmi edim; dadang uydalarmi - dadang uydamlar; aytmabmidim - aytmab edimmi** (og'zaki nutqda).

Keltirilgan misollarga diqqat qilsak, birinchi ikki gapda -mi yuklamasi aslida, adabiy me'yorga ko'ra, **anglading** va **qo'rqdingiz** so'zlariga qo'shib kelishi kerak edi: **angladingmi, qo'rqdingizmi** tipida. Ammo yozuvchi bu shaklni oldingi so'zga qo'shadi va bu bilan o'ziga xos ekspressivlik hosil qiladi, ta'sirchanlikni oshiradi, nutqqa poetiklik ato etadi. Keyingi misollarda -ing va -lar affikslarining o'rnini almashtirish hurmat yoki hurmatsizlik ma'nolarini ifodalashga xizmat qilgan bo'lsa, **borganmi edi - borgan edimi** tipidagi qo'llanishlarda ma'noni kuchaytirish, nutqqa ekspressivlik ato etish, ta'kidlash, jonlilik, jo'nlik, tasviriylik o'z ifodasini topgan.¹

Ko'rinib turibdiki, hozirgi o'zbek tilshunosligida grammatik shakllar uslubshunosligini o'rganish alohida ahamiyatga egadir.

¹ Yo.Tojiyev va b., O'sha asar, 94-bet.

¹ Yo.Tojiyev va b., O'sha asar, 96-bet.

Grammatik shakllarni o'z o'rnida to'g'ri va maqsadga muvofiq qo'llash, ulardan o'rinli foydalanish nutqimizning ta'sir kuchini oshiradi, uni har xil g'alizliklardan xalos etadi.

Takrorlash uchun savollar

1. Uslubiyat nima?
2. Grammatik uslubshunoslik nima?

Tayanch tushunchalar

1. Uslubshunoslik - adabiy til uslubi?
2. Qo'shimcha- shakl va so'z yasovchi affiks.

NUTQ VA TERMINOLOGIYA

Hozirgi ijtimoiy-iqtisodiy hamda ilmiy – texnik tub o'zgarishlar davrida jamiyat taraqqiyoti bilan bevosita bog'liq holda yangi-yangi fanlar va tushunchalar yuzaga kelmoqda. O'zbek tilida ham yangi terminlar paydo bo'lmoqda, ilgari ishlatilib kelingan qator leksemalar yangi ma'no kasb etmoqda. Demak, terminologiya sohasida ham qator muhim masalalarni hal qilish vazifasi turibdi.

Bugungi kunda terminologiyaning amaliy va nazariy masalalarini yanada chuqurroq o'rganish, terminlarni yaratish va ularni qo'llashni til qonuniyatlari asosida tartibga solish davlat ahamiyatiga molik muammoga aylandi. Shuning uchun ona tilimizning sistemasini yanada teranroq tadqiq etish, terminologiyaning turli masalalarini atroflicha o'rganish hozirda muhim va jiddiy masalalardan biri bo'lib qoldi.

O'zbek tiliga Davlat tili maqomi berilgunga qadar va u amal qila boshlagandan keyin matbuot xodimlari, hatto ayrim tilshunolar Davlat tili haqidagi qonunni to'liq joriy etish o'rniga, uning ayrim bandlariga deyarli e'tibor bermay, ko'pdan buyon qo'llanib kelinayotgan va omma nutqiga singib ketgan ko'plab terminlarni, ularning mazmunini chuqur o'rganmay turib, yangidan, noto'g'ri so'zlar, leksemalar bilan almashtira boshlashdi. Xatto "termin", "terminologiya" kabilar "atama", "atamashunoslik" leksemalar bilan almashtirib qo'llanadigan bo'ldi, "atama", "atamashunoslik" kabi tushunchalarning umumxarakterga egaligi e'tiborga olinmadi. Chunki "atama" deyilganda,

onomastika (toponomiya, antroponomiya, oykonimiya kabilarga) aloqador leksik birliklar ham tushuniladi. Shunga ko'ra avvaldan iste'molda bo'lgan baynalmilal "termin" va "terminologiya" leksemalarini qo'llash maqsadga muvofiqdir.

Terminologiya muayyan fanning tushunchalar sistemasi bilan o'zaro munosabatda bo'lgan terminlarning jami sifatida ta'riflanadi. Har qanday tushunchalar sistemasiga muayyan terminlar sistemasi to'g'ri keladi. Terminologik sistemalar fan taraqqiyoti bilan birgalikda rivojlanib boradi. Terminlar umumiste'moldagi so'zlardan farqli ravishda joriy qilinib, ularning qo'llanishi ma'lum darajada nazorat ostida bo'ladi. O'z-o'zidan terminlar paydo bo'lib qolmaydi, aksincha, ular zaruriyatga aylangan holda "o'ylab topiladi", "ijod qilinadi". Shuningdek, oddiy so'zdan farqli ravishda terminning ma'nosi kontekstga bog'liq bo'lmaydi, muayyan leksema terminologik ma'nosida va o'z terminologik maydonida qo'llanar ekan, ayni ma'no saqlanib qolaveradi. Biroq ko'p ma'noli terminlarning aniq ma'nosini ajratib olish uchun kontekstning zarurligi shubha tug'dirmaydi.

Terminologik birikmalarning ko'p leksemaliligi, ya'ni ular komponentlarining soni nechtagacha bo'lishi keyingi yillarda terminshunoslarning diqqat – e'tiborini jalb etib kelmoqda.

Haqiqatan ham keyingi yillarda miqdoran ortib borayotgan ko'p komponentli birikma terminlar tushuncha mazmunini to'laroq ifodalashga xizmat qilsa-da, ularni amalda qo'llash va yodda saqlab qolish ancha noqulaydir. Aslini olganda, bunday terminlar ikki, nari borsam uch, to'rt komponentdan iborat bo'lishi lozimki, natijada, birikma terminlarning komponentlari, tegishli belgilarni to'laroq aks ettirish maqsadida, aniqlovchilar, sifatdoshli o'ramlar qo'shish orqali hosil qilinishi kerak. Bu tushunchani ifodalashning dastlabki bosqichiga xos holat bo'lib, keyinchalik tushuncha haqida muayyan tasavvur yuzaga kelgach, u qadar ahamiyatsiz belgilarni ifodalagan komponent (so'z)lar qisqartirilishi, binobarin, termin ixchamroq holga keltirilishi mumkin. Biroq bu jarayon boshboshdoqlik, tavakkalchilik asosida emas, balki ma'lum qonun-qoidalar asosida mantiqiy ravishda amalga oshirilishi lozim. Termin muammosi haqida fikr yuritar ekanmiz, termin nima? degan aniq savolning tug'ilishi tabiiydir.

Termin kasbiy ma'no bildiruvchi, kasbiy tushunchani ifodalovchi va shakllantiruvchi ayrim ob'ektlar va ular o'rtasidagi aloqalarni muayyan kasblar nuqtai nazaridan bilish hamda o'zlashtirish jarayonida ishlatiladigan so'z yoki birikmadir.

Haqiqatan ham shunday, chunki har bir sohaning, tarmoqning termini borki, u o'sha soha, tarmoq doirasida qo'llanadi, aniqroq qilib, kasb – hunar egasining nutqini shakllantiradi, o'zaro nutqiy muomala uchun shart – sharoit yaratadi.

Bu o'rinda shuni qayd etish lozimki, muayyan kasb – hunar yoxud mutaxassislikka ega bo'lgan kishilar ko'pincha u yoki bu sohaning o'ziga xos spetsifik terminlari bilan ish ko'radi. Masalan, iqtisodchilarning yozma yoki og'zaki nutqida kartel, kliring, tovar oboroti, mayda mulkchilik, mablag' ajratish, renta kabi tor doiradagina qo'llaniladigan terminlarning ishlatilishi tabiiy holdir. O'z-o'zidan ayonki, bu xildagi terminlar iqtisodiyotdan uzoqroq biror kasb egasining nutqida ishlatilmaydi. Shu bilan birga, iqtisodiyot sohasining qator terminlari ham borki, ular muayyan til egalarining deyarli barchasi nutqida bab-baravar ishlatilaveradi.

Masalan, bozor, mol, savdo, savdo – sotiq, pul, xaridor, bozorchi, olib-sotar, chayqovchi kabilar shular jumlasidandir.

Har bir sohaning o'ziga xos tushunchalari bor. Bu tushunchalarning jami shu sohaning tushunchalar sistemasini tashkil etadi. Shu sohaga oid tushunchalarni ifodalovchi maxsus terminlar ham mavjud. Ana shu terminlarning jami shu sohaning terminologik sistemasini tashkil etadi, ya'ni shu soha terminologiyasi bo'ladi. Jumladan, matematika, fizika, biologiya, ximiya, tilshunoslik, adabiyotshunoslik, meditsina va hokazo. Fanlarning o'zlariga xos terminlari mavjud: qo'shuv, oluv, kvadrat, ildiz, tangens, kotangens, sinus, kosinus; zaryad, kuchlanish, bosim, havo oqimi, molekula, mikroorganizm; morfologiya, sifat, ega, kesim, o'zak, negiz, qo'shimcha, aruz, g'azal, turoq kabilar. Ko'rinadiki, terminalogiya «tor ma'noda ma'lum bir sohaga oid maxsus leksika» bo'lsa, «keng ma'noda umumiy lug'at tarkibining ayrim sohalarda ishlatiladigan qismidir» (S.F.Akobirov).¹

Terminlarni qo'llashda ma'lum kamchiliklar sodir bo'layotgan ekan, buning sabablari ham mavjuddir: 1. Nutq muallifi terminning tub ma'nosini to'g'ri anglab yetmaydi. Natijada, uni mantiqan mos kelmaydigan so'zlar bilan birlashtiradi va jumla tuzadi. Uningcha, termin to'g'ri ishlatilganday tuyuladi. Masalan: Uning sochlaridan kelayotgan juda ingichka bir hindiy mushk isi boshimni aylantiradi, gapida ingichka so'zi o'rinsiz ishlatilgan. 2. Muallif o'z nutqiga jiddiy e'tibor bermaydi, uni kuzatmaydi, unga baho bermaydi. Natijada terminlar

¹ R.Qo'ng'urov, E.Begmatov, Yo.Tojiyev.O'sha asar 151-bet.

pala - partish ishlatilib yuboriladi. Ba'zan esa ongli ravishda mavjud terminlarni yaxshi bilgani holda an'anaviy qo'llanilib kelinayotgan, hamma uchun tushunarli bo'lgan terminlardan voz kechib, o'zini shu fanning bilimdoni qilib ko'rsatish maqsadida hech kim uchun tushunarli bo'lmagan, qo'llanilishi o'zini oqlash - oqlamasligi hali noma'lum bo'lgan terminlarni qo'llash hollari ham uchraydi. Bu bilan nutq muallifi o'zini go'yo «yangi narsa» aytgan hisoblaydi. 3. Tilni chuqur bilmasak, uning sintaktik va semantik imkoniyatlarini egallamaslik natijasida nutqda terminlar noto'g'ri ishlatilib yuboriladi. 4. So'z yasalishi, jumladan, terminlarning yasaliş qonun-qoidalarini yaxshi bilmaslik natijasida noto'g'ri terminlar - so'zlar hosil qilinadi va ularning nutqda ishlatilib yuborilishi ham so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi aloqani qiyinlashtiradi: «Shu yashayotgan joyimda nojoyligimdan emas nimadanligini o'zim ham bilmayman, tushuntirilishi, ammo...» (A.A'zam).

Keltirilgan misoldagi nojoy so'zining yasaliş g'alizdir. Chunki o'zbek tilida tarkibida o unlisi bo'lgan undosh – unli - undosh tarkibidagi bir bo'g'inli so'zlarga no prefiksi qo'shilib, yangi so'z hosil qilish me'yor emas: nonon, nojon yasalişlari uchramagani holda nonsiz, jonsiz yoki benon, bejon yasalişlari me'yor hisoblanadi. Bundan tashqari, ba'zan, har xil sabablarga ko'ra, termin yasashda, terminologiya talablariga zid ish tutiladi. Ma'lumki, terminlar ixcham, aytilishi va yozilishi qulay bo'lishi kerak. Bunga zid ravishda, masalan, fizik xossalar tipida termin yasashlar uchraydi. 5. Ba'zan mavjud termin bor bo'lgani holda, uni bilmaslik oqibatida, boshqa sun'iy terminlar hosil qilish yoki mavjud terminni o'z mustaqil qarashlariga mos ravishda o'zgartirish, ayrim hollarda esa, tushunchani, hodisani o'z nuqtai nazaridan baholagan holda uni mavjud termin bilan ifodalash hollari uchraydi.¹

Mustaqillikka erishganimizdan so'ng terminlarni o'zbekchalashtirish yo'lida bir qator yutuqlar bilan birga ma'lum kamchiliklarga ham yo'l qo'yildi. Bir tushunchani ifodalash uchun turli so'zlar ishlatildi: rayon - nohiya – tuman; institut - oliy ilmgoh - oliy ta'limgoh - dorilmuallimin; jurnal – majalla – jarida – oynoma – oybitik; gazeta - ro'znoma - haftanoma, qo'nalg'a - uchargoh - uchardargoh - tayyoragoh (aeroport) kabi. Atamalarni tartibga solish bo'yicha «Atamashunoslik qo'mitasi» tomonidan ko'pgina xayrli ishlar amalga oshirildi. Masalan: tilimizda muqobili yoki uni yasash imkoni

¹ R.Qo'ng'urov, E.Begmatov, Yo.Tojiyev.O'sha asar, 55-bet.

bo'Imagan hollarda baynalmilal atamalarining o'zi ishlatilaverishi to'g'risida shunday deyiladi: «...keyingi taraqqiyot davomida ko'plab mashinalar, texnika vositalari, ilm-fan tushunchalari o'z nomi bilan hayotimizga kirib kelgan. Predmet yoki tushunchalarni ifodalaydigan bunday atamalar o'z so'zimiz bo'lib qolgan va lug'at boyligidan o'rin olgan: traktor, avtomobil, tramvay, aeroport, atom, yadro, neytron, fizika, texnika kabilar»².

Shu bo'limda fikr yuritilgan lisoniy hodisalardan ma'lum bo'ldiki, til imkoniyatida shunday so'zlar borki, ular alohida muayyan semantik maydon sifatida fan bilan, fan taraqqiyoti bilan fandagi yangiliklar, o'zgarishlar bilan bevosita bog'liq holda yuzaga keladi, yashaydi. Ma'lumki, bunday so'zlar terminlar nomi bilan yuritilib, fan uchun xizmat qiladi. Aniqrog'i, fan haqida so'z borar ekan, uni terminsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Chunki fanning «hayoti», faoliyati, «ijodkorligi» termin orqalidir, termin bilandir. Termin fanning kurash qurolidir, yaratish, yashash qurolidir, uning mavjudligidir.

Termin haqida fikr yuritilar va unga izoh berilar hamda uning muhim belgi-xususiyatlari sanalar ekan, birinchi navbatda, uning ilmiylik xususiyati qayd etilishi, ayni xususiyatning dominanta ekanligi aytilishi lozim. Chunki termin, dastavval, ilmiylik xususiyatiga - semasiga (ma'no komponentiga) ko'ra ajralib turadi. Terminning qolgan barcha xususiyatlari: aniqligi, bir ma'noliligi, emotsionallikdan holi ekanligi, qo'llanish qamrovining torligi, chegaralanganligi kabilar uning - ilmiylik mohiyatidan, tushunchasidan kelib chiqadi. Termin aynan mana shu nuqtasiga ko'ra umumiste'moldagi so'zlardan, atamalardan farq qiladi, ajratiladi.

Shuningdek, so'z, atama - keng, umumiy;

Termin - tor, xususiy;

So'z, atama - nisbatan mavxum, abstrakt;

Termin - aniq, konkret;

So'z, atama - ilmiylik tushunchasiga (semasiga ega emas);

Termin - ilmiylik tushunchasiga (semasiga) ega;

Atama - eskirgan, nofaol;

Termin - faol, harakatchan;

So'z - emotsionallikka, ekspressivlikka ega;

Termin - emotsionallikka, ekspressivlikka ega emas;

So'z - jamiyatga, umumga, turli soha vakillariga oid;

² O'zbek tili atamashunosligi. Fan, -T.: 1992. 21 - bet.

Termin - fanga, fan vakillariga oid;

Soʻz - aloqa quroli;

Termin - fan quroli;

Soʻz-kelib chiqishiga koʻra birlamchi;

Termin - kelib chiqishiga koʻra ikkilamchi. U jamiyat taraqqiyotining muayyan davrida fan bilan, fan taraqqiyoti bilan, fan faoliyati bilan yuzaga kelgan.

Soʻz - leksikada oʻrganiladi, leksikologiyaning tekshirish obʻekti;

Termin - terminologik leksikaga oid soʻz sifatida terminologiyada oʻrganiladi va boshqalar.

Soʻzning ham, terminning ham hayoti xalq bilan, jamiyat bilan bogʻliq. Chunki jamiyat bor ekan, soʻz ham, termin ham yashayveradi, jamiyatga, fanga xizmat qilaveradi, muayyan vazifani bajaraveradi.

Jamiyatda, til va jamiyat dialektikasida terminlarning qoʻllanishi, ularning turli sabablarga koʻra lisoniy jarayonga kirib kelishi va faol ishlatilishi mutlaqo tabiiy boʻlib, bu til siyosatining, jamiyat taraqqiyotining obʻektiv, mantiqiy, zaruriy mahsuli hisoblanadi. Kirib kelayotgan terminlarning oʻzbekcha muqobili boʻlgan taqdirda ham ulardan voz kechib boʻlmaydi. Ularni ham bilishimiz va ulardan ham oʻrinli foydalanishimiz lozim. Chunki ular dunyo miqyosida faolligi bilan, fan uchun xizmat qilishi bilan muhimdir.

Shuningdek, jamiyat bor ekan, fan, taraqqiyot bor ekan, ularning (terminlarning) funksional qamrovi, doirasi kengayib boraveradi. Bu jarayon jamiyat taraqqiyotining obʻektiv mahsuli sifatida ijobiy baholanishi lozim. Ayni jarayonlarning oldini olish va unga qarshi asossiz kurash olib borish dialektik falsafani - metodologiyani, til va jamiyat dialektik munosabatini tushunmaslik, nazariya bilan amaliyotning uzviyligini tan olmaslikdir.

Xullas, termin fan, texnika, sanʼat, adabiyot, siyosat kabilarning «vakili», faoliyat quroli, yashash usuli sifatida tilning leksik sistemasida alohida eʼtiborga, fan taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega boʻlgan faqat oʻzigagina xos qator xususiyatlari bilan ajralib turuvchi, jamiyatga, uning taraqqiyotiga faol xizmat qiluvchi va jamiyat ilmiy taraqqiyoti darajasini koʻrsatuvchi muhim mezondir, fan taraqqiyotining eng asosiy koʻzgidir.¹

¹ R.Rasulov. Termin xususiyatlari. SamDU axborotnoma. 2005. №2, 68-71-betlar.

Takrorlash uchun savollar

1. Soʻz va atamaning farqi nimada?
2. Istiqoldan soʻng oʻzbek terminologiyasida qanday oʻzgarishlar boʻldi?

Tayanch tushunchalar

1. Termin - bir maʼnoli soʻz.
2. Atama - atoqli ot; termin.

NOTIQLIK SAN'ATI TARIXIDAN

Notiqlik san'ati ogʻzaki va yozma nutqni tinglovchilarga jonli, ifodali va taʼsirli yetkazish malakasini egallashdir. Notiqlik san'ati murakkab san'at boʻlib, uni egallash kishidan qunt va chidam, malaka va tajriba talab etadi.

Kishilik jamiyatining biror bir jabhasi yoʻqki, unda notiqlik san'ati yoki uning elementlari qatnashmagan boʻlsa. Masalan: biror bir rahbarning oʻz xodimlariga qarata soʻzlagan nutqida ham, oʻqituvchining oʻquvchilariga beradigan sabogʻida ham, xullas, hamma - hamma yerda notiqlik san'ati oʻz mavqeiga ega boʻlgan.

Notiqlik san'atining ijtimoiy mavqei shu qadar keng va sertarmoqki, uni har bir sohada meʼyori, mazmuni va shakli, oʻziga xosligi, taʼsir kuchi va tomonlari jihatidan alohida - alohida koʻrib chiqish uchun maʼlum bir vaqt, imkoniyat talab qilinadi.

I. Notiqlik san'ati turlari.

I. Siyosiy-ijtimoiy notiqlik:

1. Siyosiy-ijtimoiy va siyosiy iqtisodiy mavzudagi nutq.
2. Sessiya, konferensiyadagi nutq.
3. Siyosiy nutq.
4. Diplomatik nutq.
5. Siyosiy sharh.
6. Harbiy vatanparvarlik nutqi.
7. Miting nutqi.
8. Ilmiy-ommabop nutq.

II. Akademik notiqlik:

1. O'quv yurtlari ma'ruzalari.
2. Ilmiy nutq (ma'ruzalar).
3. Ilmiy sharh.
4. Ilmiy axborot.

III. Sud notiqligi:

1. Qoralovchi (prokuror) nutqi.
2. Jamoatchi-qoralovchi nutqi.
3. Oqlovchi (advokat) nutqi.
4. Jamoatchi-oqlovchi nutqi.
5. O'z - o'zini himoya qilish nutqi.

IV. Ijtimoiy-maishiy notiqlik:

1. Madhiya (yubiley yoki maqtov nutqi).
2. Ta'ziya (motam nutqi).
3. Tabrik nutqi (tost).

V. Diniy notiqlik:

1. Xutba.
2. Va'z.¹

Ko'plab fanlarning beshigi bo'lgan qadimgi Yunoniston (Gretsiya) notiqlik san'ati sohasida ham jahon madaniyati tarixining eng yorqin sahifalarini yaratdi.

Yunon notiqligining eng qadimiy sarchashmalari haqida deyarli hech bir yozma ma'lumot qolmagan. Notiqlik san'ati haqidagi ilk ma'lumotlarni esa faqatgina Gomerning (eramizdan oldingi XII asr) «Iliada» va «Odissey» nomli dostonlaridan olish mumkin.

Gomer dostonlari ma'lumotiga qaraganda qadimgi Yunoniston tuprog'ida eramizdan avval, ana shu davrlarda, Nestor, Menelay, Odissey, Axill kabi bir talay mashhur notiqlar bo'lganlar. Gomer turli voqealar tasviri jarayonida yo'l-yo'lakay eslab o'tgan yuqoridagi to'rtta notiqlarning notiqlik san'atining to'rtta yo'nalishga mansubligi, ulardan ayrimlarining esa maxsus notiqlik maktablarida tahsil olganliklarini qayd etadi. Xususan, Axillning Feniks ismli so'z ustasi darsxonasida saboq olganligini aytadi. Ushbu fikrlar shuni ko'rsatadiki, notiqlik

¹ S.Inomxo'jayev, Notiqlik san'ati asoslari. -T.: 1982. 7-bet.

san'ati o'sha davrlarda xuddi harbiy mutaxassislik va boshqa shu kabi ijtimoiy - siyosiy zarur mutaxassisliklar qatori maxsus maktablarga ega bo'lgan. Yunonistonda keyinchalik aristokratiya, demokratiya tuzumining o'rnatilishi natijasida davlat ishlarida, xalq majlislarida, senat kengashlari va sud jarayonlarida mamlakatning har bir erkin fuqarosi ishtirok etish, ko'rilyotgan masala yuzasidan erkin muhokama yuritish huquqiga ega bo'lgan. Bu hol keng omma orasida ham notiqlik san'atining rivojlanishi uchun juda qulay sharoit yaratdi. Chunki notiqlik san'ati har bir fuqaro uchun zaruriy ehtiyojga aylangan edi. Shu bois barcha davlat arboblardan tortib, xalq majlislarining ishtirokchisi bo'lgan erkin fuqarolar ommasi notiqlik san'atining asoslarini egallash uchun kurashar va maqsadga erishish uchun maxsus ustoz - o'qituvchilardan dars olishardi. Badavlat oilalar esa o'z farzandlarini

bolalik chog'idanoq shu mo'tabar san'at bilan qurollantirishga urinar va farzandlarini maxsus notiqlik san'ati maktablariga berib o'qitardi. O'z - o'zidan ma'lumki, ana shu ommaviy ehtiyoj tufayli notiqlik san'atining boshlang'ich, o'rta va oliy ta'lim darajasidagi maktabi mavjud bo'lib, ularda ming-minglab kishilar maxsus ta'lim olardi.

Lekin shuni unutmaslik kerakki, Yunon demokratiyasi nechog'liq demokratiya bo'lmasin, biroq u hozirgi tushunchadagi eng progressiv ma'nodagi demokratiya emasdi. Gap shundaki, antik Yunonistonning davlat sistemasi quldorlikdan iborat edi. Erkin fuqarolardan tashqari yana ikki toifa bor ediki, ular qullar va chetdan kelgan, kelgindi, deb kamsitiluvchi kishilar bo'lib, ular erkin fuqarolar ega bo'lgan huquqlardan foydalanishga mutlaqo haqlari yo'q edi.

Sud ishlarida o'rnatilgan tartib notiqlik san'atining yuksalishiga katta bir turtki bo'ladi. Sud jarayonida da'vogar ham, himoyalovchi ham - har biri o'z manfaatini himoya qilish uchun kurashardi. Sud hukmining qaysi tomon foydasiga hal bo'lishi ko'pincha sudlanuvchi shaxs yoki da'vogarning notiqlik san'atidagi mahoratiga bog'liq edi. Qay tomon o'zining mantiqiy, asosli dalil va ma'lumotlari bilan sud hay'atini ishontira olsa, hukm o'shaning foydasiga chiqarilar edi. Lekin hamma sudlanuvchi yoki da'vogarlar ham yetuk notiq bo'lgan raqiblarining tazyiqiga dosh berishlari qiyin edi. Shuning uchun ham antik sud tizimining qoidalariga ko'ra bunday kishilarga u yoki bu kishi nomidan so'zlovchi notiqlardan yordamchi olishga ruxsat berilardi. Sud jarayonida boshqa biron manfaatini ko'zlab, nutq so'zlovchi ana shu toifadagi notiq'larga sinegorlar deyilib, ularning nutqi sinegoriya deb

atalardi. Bora-bora esa ana shu **sinegorlar** toifasidan sud hay'atining ajralmas qismini bo'lgan hozirgi tushunchadagi advokatlar kelib chiqdiki, bu ma'noda sinegorlar instituti chinakamiga ijobiy, demokratik rol o'ynadi, deb aytish mumkin.

Sinegorlar notiqlik san'ati va huquqshunoslikdan maxsus ta'lim olgan kishilar bo'lib, ana shu sud jarayonidagi qatnashuvchilar hisobiga o'z himoyalardagi kishilardan xizmat haqi olib, tirikchilik qiluvchi professional notiqqlar edi. Shu ma'noda ularni ixtisoslashgan notiqqlar, deb aytish mumkin. Chunki sud notiqligi oldida birovni oqlash uchun ular bor bilimlarini va mahoratlarini ishga solishga majbur edilar. Bugina emas, ular dastavval olgan ishlarini ipidan ignasigacha o'rganib chiqishlari va nihoyat jonli so'z san'atiga oid bor mahoratlarini ishga solib, sud jarayonida yutib chiqishga harakat qilishlari lozim edi. Shuning uchun ham sinegorlar sud notiqligi taraqqiyotiga katta hissa qo'shdilar.

Logograflar ham sinegorlarga juda o'xshash kishilar bo'lib, aslida ularni ham sinegorlardan ajralib chiqqan muayyan ixtisosli kishilar, deb aytish mumkin.

Logograflar nutq matnlarini tuzuvchi yoki yozib beruvchi kishilar edi. Sinegorlar ham yozib, ham himoya qilgan bo'lsalar, logograflar ko'proq yozib berish bilan shug'ullanardilar. Biroq bu ularning shaxsan nutq so'zlashlarini istisno qilmasdi.

Bu kasb egalari o'z ixtisosliklari taqozosiga ko'ra huquqshunoslik, notiqlik va nutq matnini yozishda iqtidorli kishilar bo'lganlar. Chunki ular qonunshunos mutaxassis, ta'sirchan, mantiqiy izchil va ishontiruvchi nutqlarning yozuvchisi, o'rni kelganda notiq sifatida o'z himoyalardagi kishilarni keng omma oldida, demokratik sud oldida oqlab chiqishlari kerak edi. Zabardast notiqqlar nutqiga o'rganib qolgan afinaliklar va sud hay'ati oldida bu ishni bajarish juda mushkul bo'lgan. SHuning uchun ham logografiya bilan eng bilimdon, zehni o'tkir, tadbirkor kishilargina shug'ullanganlar. Shunisi ham borki, logografiya bilan muvaffaqiyatli shug'ullanib kelgan kishilarning ko'pchiligi bora-bora yo yirik davlat arbobi darajasiga ko'tarilgan yo yaxshigina badiiy ijodkor-yozuvchi bo'lib yetishgan.¹

Yunoniston - jahon notiqlik san'atining yirik namoyandalarini yetkazib berdi. Periki, Lisiy, Demosfen, Aristotel ana shular jumlasidandir.

¹ S.Inomxo'jayev. O'sha asar, 66-67-betlar.

Perikl yirik siyosiy arbobgina bo'lib qolmay, ko'zga ko'ringan notiq ham edi. Perikl nutqlarining birorta matni ham bizga qadar yetib kelmagan. Lekin uning usta, ko'zga ko'ringan notiq bo'lganligi haqida grek tarixchisi Fukidid ma'lumot beradi. Perikl nutqi fikrning chuqurligi, shaklning soddaligi, samimiyligi bilan, tinglovchilar ruhiyatini e'tiborga olganligi bilan xarakterlanardi.²

Eramizdan oldingi V asr oxiri va IV asr boshlarida yashab o'tgan taniqli sud notiqalaridan biri Lisiy edi. U usta logograf ham bo'lib, o'z himoyasidagi ayblanuvchilarga nutq matnini yozib berardi. Lisiyning notiqligiga xos xususiyatlardan biri hamma notiqalar uchun zarur bo'lgan usul-fikrni yangicha shaklga solishni juda oson egallaganligidir. U gapirishi lozim bo'lgan kishining xarakterini, ijtimoiy ahvolini juda ham aniq tasvirlab beruvchi nutq matnini ishlab chiqishga usta ediki, bu nutq faqat o'sha so'zlovchigagina xos bo'lardi.

Lisiyning notiq sifatidagi ikkinchi xususiyati, hikoyachilik san'atini egallab olganligidir. U har qanday voqelikni sodda, jonli, qiziqarli shaklda hikoya qilishga usta edi. Uning notiqlik san'atidagi uchinchi xususiyat uslubidagi aniqlik, soddalik va tabiiylik edi.¹

Qadimgi Yunonistonning buyuk notiqalaridan yana biri Demosfendir. Demosfen eramizgacha 384 - yilda tug'ilib, 322 - yilda vafot etgan. U dastlab o'zini himoya qiluvchi sud notig'i sifatida tanilgan. Keyinchalik u logograflik qiladi.

Demosfen notiqlik san'atini o'rganish uchun juda ko'p vaqt sarflaydi. Unda jismoniy kamchiliklar mavjud edi, ovozi past va diksiyasi yomon bo'lgan, kifti asabiy ravishda titrab turgan. Ma'lumotlarga qaraganda Demosfen ovozini o'stirish uchun og'ziga mayda toshlarni solib, dengiz qirg'og'ida nutq so'zlardi va to'liq shovqin - suronini bosib ketishga harakat qilardi. Kiftning titrashidan qutulish uchun shiftga qilichni shunday ildiradiki, uning o'tkir uchi kiftga yaqin turadi va kifti titragudek bo'lsa, qilichning uchi tegib og'ritardi. Shu yo'sinda olib borilgan uzluksiz mashqlar Demosfenga jismoniy kamchiliklarni bartaraf qilishga imkon bergan. Tinimsiz mehnat tufayli u mashhur notiq bo'lib yetishdi.

Demosfen nutqi uning xarakterini aks ettiruvchi oyna edi. Undagi kuchli vatanparvarlik tuyg'usi nutqlarida o'z ifodasini topardi.

² B. O'rinboyev A.Soliyev. Notiqlik mahorati. -T.: 1984. 17-bet.

¹ B. O'rinboyev, A.Soliyev. O'sha asar, 18 - bet.

Demosfendan keyin o'zining notiqlik talanti bilan nom chiqargan Aristotel eramizdan oldingi 335-yilda notiqlik san'ati nazariyasi - «Ritorika» asarini yaratdi.

Bu asar uch qismdan iborat:

1. Nutq xizmat qilishi lozim bo'lgan tamoyillar tahlili.
2. Notiq uchun zarur bo'lgan shaxsiy xususiyat va qobiliyat.
3. Notiq nutqida qo'llaniladigan nutq texnikasi, nutq usullari.

Aristotel nutq uslubiga alohida e'tibor beradi. Aristotelning notiq uslubi haqidagi fikrlari hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotgan emas. U notiq nutqi uslubining layoqatliligi, uning aniqligi bilan belgilanadi, deb juda to'g'ri ko'rsatadi. Agar nutq aniq bo'lmasa, notiq o'z maqsadiga erisha olmaydi, tinglovchilarga keraklicha ta'sir etolmaydi. Taniqli faylasuf, ayrim notiqlar nutqida epitet, o'xshatish, metafora va boshqalarning o'rinsiz qo'llanishini qoralaydi va ularni to'g'ri qo'llay bilish nutqning ta'sirchanligini oshirishda muhim ahamiyatga ega ekanligini aytadi.¹

Rim notiqlik san'ati Yunon notiqlik san'atining davomi sifatida yuzaga keldi. Rimdagi iqtisodiy va siyosiy o'sishning xarakteri notiqlik san'atining yangi tipini yaratdi.

Yunonistonda bo'lganidek, Rimda ham notiqlikning, asosan, uch turini ko'rsatish mumkin: **sud notiqligi** - oqlovchi va qoralovchi, **siyosiy notiqlik**, **maqtovin notiqligi**. Bulardan tashqari, Yunonistonda bo'lganidek, notiqlik san'atini o'qitish uchun xizmat qiluvchi o'quv - mashq notiqligi ham mavjud edi.

Rimda urushning kuchayib ketganligi harbiy sarkardalar nutqining rivojlanishiga ham imkon berdi.

Rimlik notiqlardan biri eramizdan ilgari III - II asrlarda yashab o'tgan davlat arboblardan **Mark Partius Kato** yoki **Katondir**. Katon notiq sifatida nutq san'ati nazariyasi va amaliyoti masalalari bilan maxsus shug'ullangan.

Keyinchalik Rimda aka-uka Tiberiy va Kay Grakx, Mark Antoniy, Mark Tulliy Sitseron kabi taniqli qator notiqlar yetishib chiqadiki, bular ichida eng buyuk va so'zamoli notiq **Sitseron** edi. Sitseron va Demosfen qadimgi notiqning eng buyuklari edi. Demosfen ko'proq o'zining siyosiy notiqligi bilan shuhrat topgan bo'lsa, Sitseron sud notiqligi bilan tanildi. Albatta, Sitseron nutqlari

¹ B. O'rinboyev, A.Soliyev. O'sha asar, 19 - bet.

siyosiy jihatdan ham kuchli edi. Rimda, umuman, siyosiy tomonni chetlab o'tgan birorta ham yaxshi notiq bo'lmagan.

Sitseron timsolida notiqlik san'atining nazariyasi hayot tajribasi va nazariyasi bilan muvaffaqiyatli ravishda qo'shib olib borildi. U notiqlik san'ati nazariyasining ayrim tomonlarini ishlab chiqibgina qolmay, o'z notiqlik chiqishlari bilan buni tajribada isbot etdi. Sitseron nutqining muvaffaqiyatli chiqishi uchun notiq quyidagilarga alohida e'tibor berishi lozimligini ko'rsatadi:

1. Notiqning o'ziga ishonchi mustahkam bo'lishi kerak. Buning uchun esa notiq o'z nutqida olg'a suriladigan fikrga to'la ishonch hosil qilishi lozim.

2. Nutq to'liq isbotli dalillarga ega bo'lishi kerak.

3. Materialni to'plash nutqqa tayyorgarlikning asosidir.

4. Materialni to'g'ri joylashtirish-ekspozitsiyaga alohida e'tibor berish lozim. Joylashtirish shunday bo'lsinki, u materialni butunlay o'zlashtirib olishga yengillik yaratsin. Buning uchun esa nutqni aniq qismlarga bo'lish lozim.

5. Har qanday sohada ham nutqning muvaffaqiyatini bilish hal etadi. Agar notiq o'z nutqi qaratilgan sohani yaxshi bilmasa, u qanchalik san'atkor bo'lmasin, o'z tinglovchisini jalb etolmaydi.

Sitseronning notiqlik san'ati nazariyasi va tarixiga oid uchta asari ma'lum: «Notiqlik haqida», «Notiq» va «Brut» (yoki «Taniqli notiqlar haqida»)¹.

Rim notiqlik san'atining buyuk nazariyotchilaridan biri **Kvintiliandir**. Mark Fabiy Kvintilian notiqlik san'atida yirik notiq va nazariyotchi sifatida shuhrat qozongan. Uning «Notiq bilimi haqida» nomli asari mavjuddir. Kvintilian Sitseron va boshqa Rim notiqdari fikriga qo'shilgan holda, hamma notiq birinchi navbatda bilimli bo'lishi lozimligini aytadi. Shuningdek, u notiq axloqiy olijanob bo'lishi lozim, busiz hech qachon haqiqiy notiq darajasiga ko'tarila olmaydi, deb biladi.

Kvintilian Rimdagi notiqlik maktabining asoschisi hisoblanadi. Ungacha notiqlik bilimini berish xususiy maktablarda amalga oshirilgan.

Umuman qadimgi Yunoniston va Rimning notiqlik san'ati tajribalari o'rta asr va keyingi davr notiqdarining vujudga kelishida muhim rol o'ynaydi.

¹ B. O'rinboyev, A.Solliyev. O'sha asar, 22 – bet.

O'rta Osiyo xalqlari, jumladan, o'zbek xalqi ham qadimdan so'zga chechan, badiiy didli kishilarni qadrlab kelgan. O'sha davrda notiqlik san'ati - **voizlik**, notiqlar - **voiz**, nutq esa va'z deb atalgan.

O'rta Osiyo xalqlari, xususan, IX-XV asrlarda dunyo madaniyati taraqqiyotining eng oldingi, yetakchi saflarida turish darajasiga ko'tarila oldi. O'rta asr fani, madaniyati Xorazmiy, Farg'oniy, Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Koshg'ariy, Jomiy, Navoiy, Bobur kabi ulug' siymolarning nomlari bilan xarakterlanadi.

Bu mutafakkir, shoir, san'atkorlar yashagan davr Sharq tarixida **Uyg'onish davri** deb ataldi. Bu davrda madaniyat, san'at, ilm - fan ravnaq topdi. Fan va madaniyat targ'ibotchilari - voizlar yetishib chiqdi. Voizlikni qadrlovchi fikrlar vujudga keldi.²

Kaykovusning XI asr Sharq pedagogikasi tarixida G'oyat qimmatli asarlar qatorida turuvchi «Qobusnoma»sida ham notiqlik sharhlari uchun alohida bob ajratilganligi bu san'atga bo'lgan, uning san'atkoriga bo'lgan qiziqishning orta borganligini ko'rsatadi. «Qobusnoma»ning

«Suxandonlik bilan baland martabaga ega bo'lish haqida» deb nomlangan yettinchi bobida va hunarni egallashga bag'ishlangan oltinchi bobida notiqlik sirlariga doir bildirilgan mulohazalar nafaqat o'sha davrda, balki hozirda ham katta ahamiyatga ega.

Kaykovus hamma hunarlar ichida so'z hunari-notiqlikni a'lo deb biladi. U notiqlikni egallashning yo'li, birinchidan, «tinimsiz mehnat, o'rganishdir», deydi.

Ikkinchidan, nutqning go'zal bo'lsin, - deydi. «So'zning ikki tomoni bordir: biri go'zal tomoni, ikkinchisi xunuk tomonidir. Xalq oldida gapiradigan so'zing go'zal bo'lsin, bu so'zni xalq qabul qilsin».

Uchinchidan, har bir fikrni ifodalashda tinglovchi qalbiga to'g'ri yo'l topa bilish, shaklga e'tibor berish masalasi.

To'rtinchidan, har bir so'z to'g'ri va asosli bo'lmog'i lozimligini uqtiradi.

Beshinchidan, har bir nutq ma'lum ilmiy asosga ega bo'lsagina, ta'sirchan bo'ladi. Ya'ni nutq qaratilgan predmetni yaxshi o'rganib chiqish lozimligini ta'kidlab: «Bilmagan ilmdan gapirmagil. Bilmagan ilm ma'rifatni bilaman deb, da'vo qilsang hech narsa hosil bo'lmaydi va behuda zahmat chekasan», - deydi. Nutqni egallashdan maqsad xalq

² B. O'rinboyev, A.Soliyev. O'sha asar. 24 - bet.

diliga yo'l topa bilishdir, deb biladi muallif va «agar ko'ngillarga sevimli bo'lishni istasang, xaloyiqning maqsadini so'zla», - deydi.¹

Umuman musulmon sharqi madaniyatining salmoqli zarvaraqlarini tashkil etuvchi notiqlik san'ati tarixiga oid talaygina manbalar bor bo'lsa-da, ulardan hech biri Alisher Navoiy qoldirgan meros kabi qimmatli va boy emas.

Alisher Navoiy o'z davrining buyuk mutafakkiri, so'z ustasi bo'lish bilan birga kishilarga yaxshi so'z bilan ta'sir eta bilish san'atini juda ham qadrllovchi, ulug'lovchi, bunday san'at ustalariga e'tibor qilib, ehtirom ko'rsatuvchi bir shaxs edi. Navoiy omma o'rtasida yaxshi nutqning ta'siri va tarbiyasini ham chuqur his etadi. Notoqlikdagi yaxshi va yomon tomonlarni ko'ra bilish va ularni farqlay olishga chaqiradi:

To'tiyu shorik agar notiqdurur,

Har biriga o'zga bir mantiqdurur.

Alisher Navoiy «Mahbub ul-qulub» nomli falsafiy asarining 24-faslini «Nasihah ahli va voizlar zikrida» deb ataydi va bunda voizlik san'atiga, va'zga, voizga o'z munosabatini bildiradi.²

Navoiy voiz qanday kishi bo'lishi kerakligi haqida shunday fikr yuritadi: «Voiz Haq so'zni targ'ib qilishi, Payg'ambar so'zidan chetga chiqmasligi kerak, eng avval uning o'zi Haq va payg'ambar yo'lga kirishi, so'ngra esa nasihat bilan elni ham shu yo'lga solishi lozim. O'zi yurmagan yo'lga elni boshlamoq - musofirni yo'ldan adashtirib biyobonga tashlamoq va sahroda uni yo'qotmoqdir. O'zi mastning elni hushyorlikka chaqirishi - uyquchi kishining odamlarni bedorlikka da'vat etganiga o'xshash bir narsadir». Demak, voiz, avvalo, o'zi shariat va tariqat yo'lga kirgan notiq bo'lishi kerak ekan.

Navoiy nazdida, «Va'zxon shunday bo'lishi kerakki, uning majlisiga bo'sh kirgan odam to'lib chiqsin, to'la kirgan odam esa yengil tortib, xoli qaytsin. Voiz olim va halol ish ko'ruvchi bo'lsa, uning nasihatidan chetga chiqqanlar gunohkor bo'ladi. Agar u boshqalarga buyursa-yu, o'zi qilmasa, uning so'zlari hech kimga ta'sir etmaydi va foyda keltirmaydi. Voiz bilimdon, halol ish ko'ruvchi, sidqu sadoqat bilan faoliyat ko'rsatuvchi shaxs bo'lishi bilan birga, xalqning ruhiyatini yaxshi biladigan, xalqning dardi bilan yashaydigan bo'lishi kerak. Ana shundagina uning va'ziga yurak-bag'ri g'am-

¹ B. O'rinboyev, A.Solliyev. O'sha asar. 28-29- betlar.

² B. O'rinboyev, A.Solliyev. O'sha asar. 31- bet.

alamga, dardu tashvishlarga to'lib kirgan kishi dardlaridan forig' bo'lib, ko'ngli bo'shab, yengil tortib chiqadi. Qalbida ma'naviy ruhiy bo'shliq bo'lgan odam esa bunday voizning suhbatidan olam - olam ma'naviy zavq olib, ko'ngli, shuuri fikriy nurga to'lib chiqadi.

Alisher Navoiyning muxlisi, shogirdi va do'sti bo'lgan Husayn Voiz Koshifiy Sharqning mashhur allomalaridan biri bo'lgan. U axloq, tarix, tasavvuf, nujum (astronomiya) riyoziyot, fiqh sohalariga doir qirqdan ortiq asar yaratgan. Uning «Futuvvatnomai sultoniy», «Axloqi Muhsiniy», «Javohir ut - tafsir», kabi o'nlab asarlari besh yuz yildan beri sharqona odob, va axloq dasturi sifatida yurtma-yurt, qo'lma - qo'l o'qib kelinmoqda.

Husayn Voiz Koshifiyning nutqlari o'zining jozibadorligi bilan har qanday kishini jalb qila olgan. Aytishlaricha, uning bunday so'z san'atidagi mahoratini Alisher Navoiy bilan birga Sulton Husayn Boyqaro ham yuksak baholagan va ular o'z asarlarini aholi o'rtasida rasmiy ijro etish lozim bo'lgan paytlarda bu ishga Husayn voizni munosib ko'rganlar. 898 (1492) - yil 8 - noyabr kuni buyuk shoir, Navoiyning ustози Abdurahmon Jomiyning dafn marosimida Alisher Navoiy o'zining bag'ishlov she'rini o'qib eshittirishni, shu marosimda va'z aytgan Husayn voizga topshirganligi buning dalilidir.¹

Alisher Navoiy o'zining «Majolis un-nafois» asarida Xo'ja Muayyad Mehnagiy, Mavlono Riyoziy, Muin voiz kabi yana bir qancha voizlar haqida ham atroflicha fikr bildiradi.

Shuningdek, mumtoz merosimizda axloq-odob o'rgatuvchi voizning o'z odobi haqida ko'p fikr yuritiladi. Abu Homid Muhammad ibn Muhammad al - G'azzoliyning «Oxiratnoma» asarida ham shunday. G'azzoliy voizlarning voizi bo'lib, voizlarga dastur ul-amal tariqasida pand-nasihati aytadi. U voizning tili - nutqiga, voizning uslubiga alohida e'tibor qaratadi: «Mabodo, va'z o'qitishdan boshqa ilojing qolmasa, ikki narsada ehtiyot bo'l: birlamchi-so'zlarning ortiqcha ibora-yu ishoratlar, asli puch hikoyatlaru ma'nisiz baytlar ila yasangan, ya'niki sertakalluf bo'lmasin! Chunki Oллоh taolo takalluf qiluvchilarga g'azab qiladi, ularni do'st tutmaydi. Haddan tashqari sertakalluflik voizning batamom xarob, qalban g'aflatda ekanidan dalolat qiladi». Darhaqiqat, notiqning nutqi asosiy maqsadga qaratilgan, har qanday ortiqcha so'z va iboralardan xoli bo'lishi kerak. Aksariyat notiqlar nutqlarini sertakalluf, jimjimador so'z va iboralar bilan bezashga harakat qiladilar. Ular nutqlarining chiroyli bo'lishini istaydilar va

¹ B. O'rinboyev, A.Soliyev. O'sha asar. 34- bet.

uning tashqi chiroyiga zoʻr beradilar. Aslida esa nutqqa chinakam zeb beradigan narsa fikrdir. Voizni eshitimli qiluvchi omillardan biri hayotiy va ibratli hikoyatlar va baytu gʻazallar bilan omixta gapirishdir. Albatta, meʼyorni unutmashlik lozim.

Takrorlash uchun savollar

1. Notiqlar deb kimlarga aytiladi?
2. Notiqlikning qanday koʻrinishlari bor?
3. Voiz deb kimga aytiladi?
4. Notiqlikning voizlikdan qanday farqi bor?

Tayanch tushunchalar

1. Logograflar – Nutq matnini yozib beruvchi shaxslar.
2. Sinegorlar – sudda boshqa birov manfaatini koʻzlab nutq soʻzlovchilar.

NOTIQLIKNING KOʻRINISHLARI

Notiqlik mahorati juda ham qadimiy tarixga ega. Bu sanʼat gʻarbda va sharqda qadimdan rivojlangan. SHarq notiqlaridan Mavlono Riyoziy, Huseyn Voiz Koshifiy, Muin Voiz, Navoiy va Boburlarning nutqlari va asarlari buning yorqin dalilidir. Har bir davrda notiqlik sanʼatiga oʻziga xos eʼtibor qaratilgan, notiqlik sanʼati oʻsha davrning gʻoya va mafkurasiga boʻysundirilgan. Shunga qaramasdan, notiqlik mahoratini ifodalovchi bir qator omillar mavjud.

Maʼlumaki, har bir kishi oʻz nutqining mazmunli va taʼsirchan boʻlishini, qolaversa, nutq jarayonidagi holat ham notiqa oʻz taʼsirini koʻrsatadi: tinglovchilarning kam yoki koʻpligi, auditoriyaning katta yoki kichikligi, qatnashuvchilarning tarkibi va saviyasi, notiqlarning tajribasi va mahorati. Qaysi kasb egasi boʻlishidan qatʼiy nazar har qanday kishi ham, notiqlik mahoratini egallashi mumkin. Buning uchun eng avvalo, kuchli qiziqish va oʻz ustida uzluksiz, tinimsiz ishlash kerak. Bu oʻrinda shuni taʼkidlash lozimki, mashhur va taniqli notiqlar bu maqsad yoʻlida tinimsiz mehnat va mashq qilganlar.

Notiqlik. Notiqlar soʻzi arab tilidan olingan boʻlib, u nutq, mantiq soʻzlari bilan oʻzakdoshdir. Nutq soʻz va tafakkurning uzviy bogʻliqligida namoyon boʻladi. Notiqlar boshqa odamlar xulq-atvoriga

va faoliyatiga ta'sir ko'rsatish maqsadida ularga so'z orqali ta'sir etuvchi shaxsdir. Notiqning tafakkuri va ongi uzviy bog'liqdir. Notiq mantiqiy fikrlash xususiyatiga ega bo'lgan hamda idroki, xotirasi, o'y-xayollari, irodasi, so'zamolligi, gapga chechanligi, bilimliligi bilan oddiy odamlardan farqlanuvchi shaxsdir.

Askiyachilik. Askiyachi - so'zi arabcha «zakiy» so'zidan olingan bo'lib, «hozirjavob, o'tkir zehni» degan ma'nolarni anglatadi. Jamoat oldida ma'lum mavzu bo'yicha badiiy so'zda o'z qobiliyatini namoyon qilib tortishuvchi kishi - askiyachi deyiladi. Askiyada ikki va undan ortiq kishi yoki ma'lum guruhlar o'zaro musobaqalashadi. Askiyachi hozirjavob bo'lishi, ko'p ma'noli kulgili, ta'sirli va qochirimli so'zlashi lozim. U ona tilining boyliklarini yaxshi bilishi, kinoya, qochirim, hazil, masxara, kesatiq, o'xshatish, mubolag'a kabi san'atlardan unumli foydalanishi lozim. Askiyachining vazifasi kulgi orqali odamlarga zavq berish, ularning bilimi va aqlini charxlash, hozirjavob bo'lishga o'rgatishdir.

Askiyachilikning turlari ko'p: payrov, safsata, o'xshatdim, qofiya, laqab va boshqalar.

O'zbek xalqi qadimdan to'y, sayil va bayramlarda askiya bo'yicha musobaqalar o'tkazib keladi. Askiyachilik rivojiga Dehqon Shernazarov, Erka qori Karimov, Yusufjon Shakarjonov, Aka Buxor Zokirov, Ijroqumbuva Aminov, Abdulhay maxsum Qozoqov va boshqalar katta hissa qo'shishgan.

Badihago'ylik. Badihago'y so'zi - arabcha badiha - go'y - so'zlovchi so'zlaridan olingan bo'lib, hozirjavob va chechan kishilarning she'riy yo'sinda birdaniga so'z, she'r yoki qo'shiq aytishidir. Badihago'y asarni ijod etadi yoki unga ma'lum bir o'zgartishlar kiritadi. Badiha erkin tarzda ijod va ijro etilgan asar bo'lib, badihago'ydan katta tajriba va yuksak iqtidor talab etadi. Badihago'ylikning tur va janrlari ko'p bo'lib, eng ko'p tarqalgani baxshichilikdir. Po'ltan, Ergash Jumanbul o'g'li, Fozil Yo'ldosh o'g'li, Islom shoir va boshqalar baxshilik (badihago'ylik) san'atiga munosib hissa qo'shganlar.

Voizlik. Voiz so'zi - arabcha «va'z» so'zidan («da'vat», «xitob» ma'nosida) olingan bo'lib, islomda odamlarni ezgulikka va yaxshilikka chaqiruvchi, jamoat oldida nutq so'zlovchi shaxsni anglatadi. Al Basriy islomdagi ilk voiz bo'lgan. Taniqli olimlar, shoirlar, din arboblari ham voizlik san'atiga munosib hissa qo'shishgan. Ayniqsa, Mavlono Riyoziy, Husayn Voiz Koshifiy, Jaloliddin Rumiy va boshqalar o'z

nutqlari bilan mashhur bo'lganlar. Voiz xushovoz, ishontiradigan, ta'sirchan gapiradigan, talaffuzi aniq va ravshan, yuksak bilimli va madaniyatli, bir necha tillarni egallagan shaxs bo'lgan. Keyinchalik voizlikning ahamiyati oshib nafaqat islomiy ma'ruza, balki siyosiy va xalqaro ahvolga bag'ishlangan ma'ruza, bahs va munozarani qamrab olgan. Juma namozi va hayit kunlarida voizlar xalq oldida nutq so'zlaganlar. Voizlik san'atining rivojlanishi natijasida uning yangi tarmoqlari vujudga kelgan: xatiblik - diniy va siyosiy ma'ruza; muzakkirlik - diniy-axloqiy masalalar; dabirlik - davlat miqyosidagi yozishmalar va uni o'qib berish.

Maddohlik. Maddoh so'zi - arabcha «madh» («maqtov», «ta'rif») so'zidan olingan bo'lib, biror shaxs yoki narsa, voqeani madh etuvchidir. U asosan diniy mavzularda, xususan, Muhammad payg'ambar va choriyorlarning hayoti hamda xislatlari haqidagi ma'lumotlardan badiha tarzida aytuvchi hisoblanadi. Diniy baytlarni, g'azallarni va hikoyalarni baland ovozda keng xalq ommasi oldida ravon va ifodali aytish maddohning asosiy vazifasi hisoblanadi. Demak, maddohlik diniy aytish yo'li bo'lib ijrochidan notiqlik mahoratini talab qilgan. Keyinchalik maddoh so'zining yana bir ma'nosi yuzaga keldi. Biror shaxsni, xislatni yoki g'oyani haddan ortiq maqtovchi ham maddoh deb yuritila boshladi.

Suxandonlik. Suxandon so'zi - forsha «suxan» («so'z») so'zidan olingan bo'lib, so'zga chechan, so'z ustasini anglatadi. Suxandon turli mavzularda nutq so'zlaydigan madaniyatli va ma'rifatli shaxs hisoblanadi. U turli bayramlarda, keng xalq ommasi oldida, marosim va tadbirlarda, anjuman va kechalarda faollik ko'rsatadi.

Adabiyotshunos Nusratullo Atoullloh o'g'li Jumaxo'ja suxandonlikning o'tmishdagi va hozirgi ahvoli borasida fikr yuritib, uning rasmiy va norasmiy davralaridagi talablari bilan bog'liq mulohazalarni ilgari suradi. «Suxandonlikning quyidagi asosiy shartlari bor: birinchidan, u ma'naviy-axloqiy yetuk, ma'rifatli zot bo'lsin, ikkinchidan - yoshi ulug'roq, hayotiy tajriba ko'rgan bo'lsin, uchinchidan - el taniydigan va elni taniydigan bo'lsin, to'rtinchidan - nutqiy kamchiligi bo'lmasin, beshinchidan - ko'rinishi ko'rkam, nuroniy va yoqimtoy bo'lsin, oltinchidan - davra tashkilotchisi yoki to'y-ma'raka egasiga yaqin bo'lsin, yettinchidan - davra qatnashchilari, xonadon ahli, mehmonu mezbonlarning asosiy qismini taniydigan kishi bo'lsin». Diktor so'zi ham bo'lib, u radio va televideniya nutq so'zlovchi shaxsni anglatadi. Diktor so'zi ikki ma'noda qo'llaniladi: 1)

telekamera yoki mikrofon orqali tayyor matnni xush ovoz bilan ifodali o'qib beruvchi shaxs; 2) matnga qaramasdan ravon va chiroyli gapiruvchi shaxs.

Diktorning ikkinchi ma'nosiga xos xislatga ega bo'lgan notiqlar diktorsozini suxandonning sinonimi sifatida ishlatishadi. Notiqlik san'atining nazariy va amaliy masalalari bo'yicha Rahimboy Jumaniyozov «Nutqiy mahorat» qo'llanmasida bu haqda shunday yozadi: «Boshqa tildan o'zlashgan so'zlar ko'pincha, ma'no torayishi va kengayishi bilan kirib keladi. Suxandon so'zi hozir diktorsoz ma'nosida qo'llanilmoqda. Aslida, noto'g'ri. Diktorsoz bo'lish mumkin, suxandon bo'lolmaslik mumkin. Diktorsoz tayyor matnni yoqimli talaffuz, diksiya bilan ifodali tarzda o'qib beruvchidir. Diktorsozlarning suxandonlik mahoratini egallaganlari ham borligini inkor etib bo'lmaydi. Diktorsoz matn bilan qattiq bog'lansa, suxandon matn bilan erkin munosabatda bo'ladi. Nutqiy malakaga, ko'nikmaga ega bo'lmagan diktorsoz tilimizning sofligini ham, boyligini ham namoyish eta olmaydi. Chinakam diktorsoz nutq texnikasi, ya'ni ovoz, nafas, intonatsiya, pauza, ohang kabi nutqning ifoda vositalari, mashqiy jarayon bilan chegaralanib qolmasdan, balki nutqiy mahorat, nutqiy faoliyat qirralarini egallashga intilishi, nazariy ma'lumot va amaliy mashg'ulotni uyg'unlashtira olishi zarur. Ifodali o'qish, matn mazmunini yetkazishga daxldor texnik va nazariy vositalarni bilish va unga amal qilish har doim ahamiyatlidir. Diktorsoz yuqoridagilarni kundalik mashq orqali shakllantirib boradi» (20-bet).

Qissago'y. Qissaxon (qissago'y) - afsona, ertak, dostonlarni ravon va ifodali o'qiydigan kishi bo'lib, turli tadbirlarda, to'y va bayramlarda o'z mahoratini namoyish qiladi.

Qiroatxonlik. Qiroatxon ta'sirchan, ifodali o'qiydigan shaxs bo'lib, qissaxon uning bir ko'rinishidir. Qiroat musiqiylikka moyilligi bilan ajralib turadi. Arabiy qiroat talabi, tajvid qoidalari bilan o'qiluvchi Qur'on tilovati bunga misoldir. Qur'on yoddan yoki manbaning o'zidan o'qiladi hamda qiroatga rioya etiladi. Taniqli so'z san'atkorlarning nomi bilan ataluvchi navoiyxonlik, boburxonlik, bedilxonlik kabilar qiroatxonlikka misol bo'la oladi.

NUTQIY SAN'ATLAR

OG'ZAKI NUTQ	YOZMA NUTQ
1. Voizlik	1. Dabirlik
2. Notiqlik	2. Kotiblik
3. Suxandonlik	3. Munshiylik
4. Qissago'ylik	(mirzolik) va hokazo.
5. Roviylk	
6. Badihago'ylik	
7. Askiyachilik	
8. Maddohlik va hokazo.	

Adabiyotlar

1. I.A.Karimov. «Barkamol avlod orzusi». T.: 2000.
2. Alisher Navoiy. «Mahbub ul - qulub». T.: 1983.
3. A.Muhiddinov. «O'quv jarayonida nutq faoliyati» T.: 1995.
4. A.Ahmedov. «Notiqlik san'ati». T.: 1967.
5. A.Ortiqov, A.Ortiqov. «Nutq madaniyati va notiqlik san'ati». T.: 2002.
6. B.O'rinboev, A.Soliyev. «Notiqlik mahorati». T.: 1984
7. V.G.Kostamorov. «Культура речи и стиль». M.: 1960.
8. R.Rasulov. «Istiqlol talabi», Guliston jur. № 2. T.: 1994.
9. R.Rasulov. «Til hayotimiz ko'zgusi». Nafosat jur. № 2. T.: 1993.
10. R.Rasulov. «O'zbek tili fe'llarining ma'no tuzilishi». T.: 2001.
11. R.Rasulov, I.Umirov. «O'zbek tili tasviriy ifodalarning izohli lug'ati». T.: 1997.
12. Yo.Tojiyev, N.Hasanova, H.Tojimatov, O.Yo'ldosheva. «O'zbek nutqi madaniyati va uslubiyat asoslari». T.: 1994.
13. Kaykovus. «Qobusnoma». T.: 1994.
14. K.Nazarov, S.Usmonov, Q.Tohirov «Yuristning nutq madaniyati». T.: 2003.
15. M.Mirtojiyev, N.Mahmudov. «Til va madaniyat». T.: 1992.
16. N.Mahmudov. «Ma'rifat manzillari». T.: 1999.
17. N.Jumaxo'ja. «Istiqlol va ona tilimiz». T.: 1998.
18. O.Hakimova «Mantiq va nutq madaniyati». T.: 2002
19. R.Qo'ng'urov, E.Begmatov, Yo.Tojiyev. «Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari». T.: 1992.

20. Inomxo‘jayev. «Notiqlik san‘ati asoslari». T.: 1982.
 21. S.Mo‘min. «So‘zlashish san‘ati». T.: 1997.
 22. T. Qudratov «Nutq madaniyati asoslari». T.: 1993.
 23. E. Begmatov, A. Boboyeva, M. Asomiddinova,
 B. Umurqulov. «O‘zbek nutqi madaniyati ocherklari». T.: 1988.
 24. Q. Mo‘ydinov, K. Vahobova. «Nutq madaniyati» (ma‘ruza
 matnlari) 2001.
 25. Q. Mo‘ydinov, «O‘qituvchining nutq madaniyati»
 (ma‘ruza matni). 2003.
 26. R. Jumaniyozov. «Nutqiy mahorat». T.: Adolat, 2005.

G‘ARB MADANIYATI TARIXIDA NOTIQLIK SAN‘ATI

Savollar:

1. Notiqlik san‘ati dastlab qayerda shakllangan?
2. Notiqlikning san‘at darajasiga ko‘tarilishiga nima
sabab bo‘lgan?
3. Notiqlik haqida ilk bor ma‘lumot bergan asar qaysi?
4. Notiqlikning qanday turlari bo‘lgan?
5. Qadimgi Yunon va Rim notiqligi haqida nimalar
bilasiz?

Topshiriqlar

1. Quyidagi Yunon notiqlari, ularning notiqlik
san‘ati, hayoti va ijodi haqida adabiyotlardan
foydalanib, ma‘lumot toping.

Perikl¹. Perikl eramizdan oldingi V asrning boshlarida (500-429) yashagan taniqli notiqlardan biridir.

Eramizdan oldingi V asrning 50-30 yillar Afina davlatining siyosiy-iqtisodiy va madaniy jihatdan rivojlanish davri bo‘ldi. Bu paytda davlat boshida Perikl turgan bo‘lib, shunga ko‘ra ayni davr tarixda «Perikl asri» deb ham yuritiladi. Perikl asli harbiy qo‘mondon bo‘lib, Eron-Yunon urushida katta mahorat ko‘rsatadi va shu tufayli

¹ Ushbu bo‘limdagi Yunon notiqlari va ular haqidagi ma‘lumotlar S. Inomxo‘jayevning «Notiqlik san‘ati asoslari». T.: 1982. kitobidan olingan.

vatandoshlarining e'tiborini qozonadi. Perikl o'z davrining davlat arbobigina emas, yirik notig'i ham bo'lgan.

Kleon. Kleon Perikldan keyingi mashhur notiq bo'lib, nafaqat Afinada, balki undan tashqarida ham so'zga chechanligi bilan shuhrat qozongan.

Kleon o'z notqlik maktabi bilan mavjud rasmiy notqlik uslublariga qaqshatqich zarba bergan va bunga o'z zamondoshlarini ham ergashtira olgan.

Lisiy. Lisiy qadimgi Yunon notqlik san'atining jahonshumul mavqeiga ega bo'lgan namoyandalaridan biridir. Uning otasi Sitsiliyaning Sirakuz shahridan bo'lib, juda yirik dastmoyador, sanoat korxonalarining egasi edi. Lisiy taxminan eramizdan oldingi 459 - 380 yillar orasida yashab, 80 yilcha umr ko'rgan. U 444 - yilda janubiy Italiyadagi Sibaris shahriga boradi va u yerda Sirako'zlik Tisiydan notqlik san'atini o'rgana boshlaydi. Lisiy logograflik bilan shug'ullanib, o'z mahorati bilan tinglovchilarni, sud hay'atini mahliyo etib, ularning mehru muhabbatini qozongan.

Isokrat (eramizdan oldingi 436-338 yillar). Isokrat notqlik, falsafa va huquqshunoslik sohasida o'z zamonasining eng yirik fan va madaniyat arboblari bo'lgan Suqrot, Tisiy, Gorgiylardan ta'lim oldi. U 329 - yili Afinada notqlik maktabini ochadi va unga qariyb 40 yil davomida rahbarlik qiladi.

Isokratning notqlik maktabi juda katta shuhrat qozonadi. Shuning uchun ham bu maktabga faqat Afinaliklar emas, balki Yunonistonning barcha burchaklaridan o'quvchilar oqib kela boshlaydilar.

Isey (eramizdan oldingi taxminan 420-350 yillar). Iseyning logografik va notqlik faoliyatiga xos bo'lgan xususiyatlardan biri uning so'zga chechanligidir. U o'zining ana shu iqtidori, notqlik mahorati tufayli qo'liga tushgan har qanday ishni o'zi va mijozi foydasiga hal qila olardi. U, asosan, logograflik bilan shug'ullangan. Isey logograflik va notqlikda Lisiy va Isokrat kabi mashhur so'z ustalariga ergashdi.

Likurg. Likurg o'z davrining gumanist notig'i, davlat, fan va madaniyat arbobi. Uning yoshi Demosfendan sal ulug'roq bo'lib, 324-yili vafot etgan.

Likurg notqlik san'ati asoslari, falsafa va yurisprudensiya bo'yicha Platon va Isokratdan maxsus ta'lim olgan. Iste'dodi va notqlik mahorati tufayli Afina davlatining eng yirik notiqdari va arboblari safidan joy olgan. Eramizdan oldingi 388-yildan boshlab, u davlat xazinachisi sifatida (hozirgi tushunchada moliya ministri) Afina iqtisodini boshqaradi.

Demosfen (taxminan 384-322 yillar). Demosfen davlat arbobi va o'z davrining yirik notig'idir. Tarixchilarning ma'lumotlariga ko'ra Demosfen falsafani Platondan, notqlik asoslarini Isokratdan o'rgangan.

Demosfen Afina notiqdorigining yirik namoyandasi bo'lib, uning texnik mashqlari, nutq talqini jarayonidagi usullari nutq ustida ishlash uslublari, til imkoniyatlaridan foydalanish va notqlikning talqiniy ifoda vositalarini mohirona ishga sola olishi kabi fazilatlarini hozirgi davr notiqdorigi uchun ham amaliy va nazariy ahamiyatga ega.

Esxin (eramizdan avvalgi 390 - yilda tug'ilgan). Esxin kambag'al oiladan bo'lgani tufayli notqlik san'ati asoslarini maxsus maktablarda emas, mustaqil o'rganishga majbur bo'lgan.

Esxin logografiyadan dars olmaganligi uchun uning nutq tekstlari, tili kompozitsion jihatdan uncha ahamiyat kasb etmadi. Ammo Esxinning notqlik faoliyatida talaffuzining burroligi, teatr deklamatsiyasiga ustaligi alohida o'rin tutadi. U o'zining yuksak saviyali, ta'sirchan deklamatsiyasi bilan tinglovchilar qalbini rom etgan va shuning uchun ham bo'lsa kerak, «Attikalik o'nta notiq qonuni» ga kiritilgan.

Giperid (eramizdan oldingi 389 - yilda tug'ilgan). Giperid o'rta hol oilada tug'ilgan. Giperid Demosfenning zamondoshi bo'lib, ayrim tarixchilar notqlik borasida uni Demosfendan ham yuqori qo'yadilar.

Giperid notqlikni Isokratdan, falsafani Platondan o'rgangan. O'z davrida Afina davlatining yirik siyosiy arbobi va notig'i bo'lib tanilgan.

Giperid notiq sifatida juda soddalikka va aniqlikka intilgan.

Dinarx (eramizdan oldingi 361-360- yillarda tug‘ilgan). Dinarx Afina notiqlik san‘ati tushkunlik sari yuz tutgan davrning namoyandalariidan biridir.

Dinarx falsafa bo‘yicha Aristoteldan, notiqlik va yurisprudensiyadan esa Feofrastdan tahsil olgan. Amalda esa notiqlikda Lisiy, Giperid va Demosfenga ergashdi.

Quyidagi Rim notiqlik san‘atining namoyandalari to‘g‘risida adabiyotlardan foydalangan holda, ma‘lumot toping.

Rim notiqlik san‘ati Yunon notiqlik san‘atining davomi sifatida yuzaga kelgan. Rimdagi iqtisodiy va siyosiy o‘shishning xarakteri notiqlik san‘atining yangi tipini yaratdi.

Rimlik notiqlardan biri eramizdan ilgari III-II asrlarda yashab o‘tgan davlat arboblariidan *Mark Partius Kato* yoki *Katondir*. Katon notiq sifatida nutq san‘ati nazariyasi va amaliyoti masalalari bilan maxsus shug‘ullangan. Lekin uning nutqlaridan juda kam qismi bizgacha yetib kelgan.

Katon o‘z nutqida qarama-qarshi qo‘yish usulini juda o‘rinli qo‘llaydi. Uning nutqida dalillar kuchliligidan hech kim qarshi gapira olmasdi. Shu bilan birga nutqning jonliligi, masalani qisqacha bayon qila bilish, qo‘yilgan masalani yorqin ko‘rsata bilish uchun nutqiga nafasat bag‘ishlardi.¹

Katon notiq sifatida shu qadar kuchli mahorat egasi ediki, bu borada unga Sitseron ham tan berib yozadi. «Hammasini yanada chiroyliroq, yanada nafisroq qilib aytish mumkin, ammo hech narsani undan kuchliroq va jonliroq qilib aytish mumkin emas». Temperament bilan so‘zlash borasida Sitseron deyarli hech kimga shu qadar yuksak baho bermaydi.

Aka-uka Graxlar. Aka - uka Graxlar eramizdan oldingi II asrda yashab o‘tishgan. Akasi **Tiberiy** va ukasi **Kay Graxlarning** notiqlik iste‘dodi ularning g‘oyaviy-ijtimoiy qarashlari zaminida ochildi va shuhrat qozondi. Ulkan davlat arboblari bo‘lgan aka - uka Graxlar Italiyada yer reformasi uchun kurash olib bordilar.

Xullas, aka - uka Graxlar jahon notiqlik san‘ati tarixida o‘zlarining yorqin dunyoqarashiga, aniq ideal va mustaqil ifoda

¹ B. O‘rinboyev, A. Soliyev. O‘sha asar. 21 – bet.

uslubiga ega bo'lgan siymolardir. Shuning uchun ham ular asrlar osha jahon notiqlik madaniyatining ko'rki bo'lib kelyapti.

Mark Antoniy (eramizdan oldingi 143-87 yillar). Rim notiqlik san'atining yirik namoyondasi, davlat arbobi Sitseron o'zining «Notiq haqida» nomli risolasida Mark Antoniyini o'zi bilan teng ko'rgan.

Mark Antoniy davlat konsuli va sensorlik martabalarida ishlab, asosan, xalq majlislari va senatda so'zlardi. Notiq sifatida xarakterli xususiyati shundaki, u ko'pincha avvaldan tayyorlanmasdan, **ekspromt** – **badiha** tarzida nutq so'zlardi¹.

Sitseron. Mark Tulliy Sitseron eramizdan oldingi 106-yilning 3-yanvarida Latsiya degan kichik shaharga qarashli Arpina degan joyda tug'ilgan. U, asosan, sud notiqligida shuhrat qozongan so'z san'atkorlaridan biridir. Sitseron eramizdan oldingi 63-yilda oliy lavozimga – konsullikka saylanadi. Sitseron eramizdan oldingi 43-yilda 6-dekabrda 7-dekabrda o'tar kechasi Antoniy kishilari tomonidan o'ldiriladi. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra Sitserondan 150 ta nutq, qolgan bo'lib shundan 58 tasi bizgacha yetib kelgan.

Bular:

1. Falsafa mavzularida yozilgan 12 ta asar.
2. Notiqlik tarixi va nazariyasiga oid 7 ta risola.
3. Jami 800 tacha maktub

Sitseronning hayoti, ijodi, falsafiy va adabiy qarashlari, notiqlik mahorati va bu sohadagi ta'limoti hozirgi kunda ham amaliy va nazariy ahamiyatga molikdir.

Sitseron va Demosfen qadimgi notiqlarning eng buyuklari edi. Demosfen ko'proq o'zining siyosiy notiqligi bilan shuhrat topgan bo'lsa, Sitseron sud notiqligi bilan tanildi. Albatta, Sitseron nutqlari siyosiy jihatdan ham kuchli edi.¹

Mark Fabiy Kvintilian. Rim notiqlik san'atining buyuk nazariyotchilaridan biri Kvintiliandir (35-yilda tug'ilib, 96-yilda vafot etgan). Uning «Notiq bilimi haqida» nomli asari mavjuddir. Kvintilian Sitseron va boshqa Rim notiqlari fikriga qo'shilgan holda hamma notiq, birinchi navbatda, bilimli bo'lishi lozimligini aytadi. Shu bilan birga

¹ Qarang: B. O'rinboyev, A.Soliyev. O'sha asar. 22 – bet.

Kvintilian axloq prinsiplarini olg'a suradi. U notiq axloqli, olijanob bo'lishi lozim, busiz hech qachon haqiqiy notiq darajasiga ko'tarila olmaydi, deb biladi.²

Topshiriq

Gomerning «Iliada» va «Odiseya» dostonlaridan notiqlik san'ati tasvirlangan asar qahramonlarining nutqlaridan namuna yozing.

Adabiyotlar

1. S.Inomxo'jayev Notiqlik san'ati asoslari. T.: 1982.
2. B.O'rinboyev, A.Soliyev Notiqlik mahorati. T.: 1984.
3. A.Alimuhamedov Antik adabiyot tarixi. T.: 1969.
4. R.Qo'ng'urov, E.Begmatov, Yo.Tojiyev Nutq madaniyati va uslubi asoslari. T.: 1992.
5. K.Nazarov, S.Usmonov, Q.Tohirov Yuristning nutq madaniyati. T.: 2003.

SHARQ MADANIYATI TARIXIDA NOTIQLIK SAN'ATI

Savollar

1. Va'z nima? Voiz kim?
2. Sharq notiqligi haqida nimalar bilasiz?
3. G'arb notiqligi bilan Sharq notiqligining qanday umumiy va farqli tomonlari bor?
4. Sharqda notiqlik va nutq madaniyati masalalari bilan shug'ullangan olimlardan kimlarni bilasiz?
5. Notiqlar qaysi jihatlar bilan voizlardan ajralib turadi?

² Qarang: B. O'rinboyev, A.Soliyev. O'sha asar. 24 – bet.

Topshiriqlar

Quyidagi buyuk mutafakkirlarning notiqlik san'ati va nutq madaniyati masalalariga bag'ishlangan asarlari haqida ma'lumot toping.

Abu Nasr Forobiy. Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Uzlug' ibn Tarxon Forobiy 872-873 - yillarda (260 hijriy yilida) Aris suvi Sirdaryoga quyiladigan yerdagi Forob degan joyda tug'ilgan. XIII - XIV asr tarixchilarining guvohlik berishicha Forob Shoshning (Toshkentning) shimolrog'ida joylashgan. Shuningdek, manbalarda Forob yaqinidagi Sutkant shahri haqida ham ma'lumotlar uchraydi.¹

Abu Nasr Forobiy ham IX - X asrlarda – iqtisodiy va siyosiy ziddiyatlar kuchaygan bir davrda yashab ijod etdi. U ilmning turli sohalarini mukammal bilgan va ular haqida mustaqil fikrlar bayon qilgan buyuk allomadir. Nutq va aql tarbiyasiga oid ilmlar to'g'risida Forobiy qimmatli fikrlar aytgan.

Forobiyning aytishicha, mantiq shunday bir san'atki, kishi notiqlikdan adashib qoladigan bo'lsa, to'g'ri fikrlashga olib keluvchi va aql yordamida biror xulosa chiqariladigan bo'lsa, xatolarning oldini oluvchi narsalarni o'z ichiga oladi. Uning aqlga munosabati grammatika san'atining tilga munosabati kabi.²

Abu Ali ibn Sino (980-1037). O'rta asr SHarqining buyuk allomalari orasida mashhur tabib, faylasuf, shoir Abu Ali ibn Sino alohida o'rin tutadi. Uning turli sohalar bilan birga ta'lim – tarbiya, axloq va nutq haqida ham fikrlari mavjudki, ular bilan yaqindan tanishish notiqlik san'atini mukammal o'rganishga yordam beradi. Yaxshi do'st qaysi yo'l bilan axloqiy kamchiliklarni tuzatishda boshqalarga yordam berishi mumkinligi masalasiga ibn Sino alohida e'tibor beradi va notiq quyidagilarga amal qilishi lozim deb biladi:

1. Nasihat (Nutq - B.O' va A.S) qo'pol ohangda berilishi kerak emas.
2. Suhbatdoshning ilm darajasini hisobga olish zarur.

¹ M.M.Xayrullayev. Forobiy. -T.: 1991. 3-bet.

² Qarang: B. O'rinboyev, A.Soliyev. O'sha asar. 25 – bet.

3. Nasihatga (va'zxonlikka) ko'p berilmaslik kerak, uni o'rtoqlik suhbatida tarzida olib borish kerak.

4. Nasihatni muloyim ohangda, yolg'iz olib borish kerak.

5. Agar ta'na qilmoqchi bo'lsang, boshqalar kamchiligi bilan qiyoslab ta'na qil.

6. Agar o'z e'tiqodini aytmqchi bo'lsang, faqat bir faktga tayanma, balki ko'p masalalar bilan isbotla, suhbatdoshingni buni yuragiga yaqin olishga, shu narsa haqida o'ylashga va haqiqatni izlashga ishonir.

7. Agar suhbatdoshing sening gaplaringga e'tibor bilan quloq solayotgan bo'lsa, suhbatni oxirigacha davom ettir va hech nimani sir saqlama, lekin uning e'tiborsizligini sezsang, gapni boshqa mavzuga bur.¹

Unsurulmaoliy Kaykovus. Unsurulmaoliy Kaykovus Kaspiy dengizining janubiy qirg'og'ida yashagan Gilon qabilasidir. U 412 - hijriy, 1021-1022 - milodiy yilida mayda feodal oilasida tug'ildi. «Qobusnoma»ni 475-hijriy, 1082-1083 - milodiy yilida yaratdi. Bu haqda Kaykovus asarida: «Sana 475 da boshladim» - deb ma'lumot beradi. Bu davrda Kaykovus 63 yoshda bo'lib, anchagina keksayib qolgan edi, u o'g'liga: «Pisaram, man pir shudam» - deb o'zining qariganligidan ma'lumot beradi va o'z asari «Qobusnoma»ni o'g'liga bag'ishlaydi.

«Qobusnoma» 44 bobdan iborat bo'lib, bulardan to'rt bobi diniy xarakterdadir, qolgan 40 bobi hayotiy voqealarni ifoda etadi.

Kaykovus o'z asarida yoshlarning xulq - atvoriga alohida e'tibor berdi. Ularga insonparvar bo'lishni, xalqqa shirin muomala qilishni ta'kidlaydi. Shuningdek, do'st va dushmanga qanday munosabatda bo'lish kabi masalalarni ham asarida yoritdi.¹

Abu Rayxon Beruniy. Dunyo madaniyati va ma'naviyati taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan, fan tarixida juda katta iz qoldirgan qomusiy olimlarimizdan yana biri Abu Rayxon Muhammad ibn Ahmad al Beruniydir. Abu Rayhon Beruniy, U.I.Karimovning ta'kidlashicha, milodiy 973 - yilning 4 - sentabrda (hijriy 362-yil zulhijja oyining 2 - kunida) Xorazmning qadimiy poytaxti Qiyatda tavallud topdi. 1009-1017 - yillarda Xorazmshoh Abu-l-Abbos Ma'mun ibn Ma'mun

¹ Qarang: B.O'rinboyev, A.Soliyev. O'sha asar. 27 - bet.

¹ Qarang: Kaykovus Qobusnoma. 11, 21 - betlar.

saroyida xizmat qilib, katta obro‘-e‘tibor qozongan. 1017 yilda Mahmud G‘aznaviy Xorazmni bosib olgandan so‘ng Xorazmdagi bir qancha olimlar qatori Beruniy ham g‘aznaga yo‘l olishga majbur bo‘ldi va umrining oxiriga qadar shu yerda ijod qildi.

U o‘z davridagi barcha fan sohaları bo‘yicha qalam tebratib, 150 dan ortiq asar qoldirdi. Bizgacha yetib kelgan asarlari orasida «Xronologiya», «Hindiston», «Geodeziya», «Mineralogiya», «Mas‘ud qonuni» hamda «Saydana» nomi bilan mashhur bo‘lgan «Kitob as-saydana fi-t-tibb» asarlari tadqiqotchilar tomonidan maxsus o‘rganildi va arab, rus, ingliz, nemis va boshqa tillarga tarjima qilinib, nashr etildi.²

Mahmud Koshg‘ariy. Tilshunoslik tarixida Mahmud Koshg‘ariy salmoqli o‘rin egallaydi. U tilshunoslikning juda ko‘p sohaları bo‘yicha qalam tebratdi. Qiyosiy - tarixiy tilshunoslikning otasi, fonetist - fonolog, leksikolog, leksikograf, turkiy tillar sarf va nahv ilmining asoschisi sanaladi.

S.Mutalibov ta‘kidlaganidek, Mahmud Koshg‘ariy yaratgan «Devonu lug‘otit turk» asari faqat o‘sha davr uchungina katta voqea bo‘lib qolmay, bugungi turkologiya fani uchun ham o‘z qimmatini saqlab kelmoqda. U haqli ravishda turkologiya fanining asoschisi hisoblanadi.³

Mahmud Koshg‘ariyning hayoti haqida juda oz ma‘lumotga egamiz. Uning to‘liq ismi Mahmud Ibn-ul Husayn Ibn Muhammad-al-Koshg‘ariydir. Mahmud Koshg‘ariyning tug‘ilgan yili aniq emas. Lekin «Devon»ning oxirida bu «kitob umrini oxiriga yetkazganini» quyidagi misralarda bayon qiladi:

«Kuchandi bilagim, yeg‘udi tilagim,
Tilindi bilagim, tegrab angar jartilur».

Lug‘at yozilganda muallifning keksayib qolganligini hisobga olsak, u XI asr boshlarida tug‘ilgan deb hisoblash mumkin.¹

Mahmud Qoshg‘ariyning turkiy tillarga bag‘ishlangan ikkita asar yozganligi ma‘lum. Ulardan biri «Javohirun nahv fil lug‘atit turk» («Turkiy tillarning (sintaksisi) javohirlari» deb, ikkinchisi esa «Devonu lug‘atit turk» («Turkiy so‘zlar to‘plami») deb ataladi.

² A.Nurmonov. O‘zbek tilshunosligi tarixi. -T.: 2002. 13-14 bet.

³ Qarang. A.Nurmonov. O‘sha asar, 26-28 – betlar.

¹ Qarang. A.Nurmonov. O‘sha asar. 26-28- betlar.

Uning semasiologiya sohasidagi fikrlari ham juda qimmatli. U soʻzlarning maʼnolarini izohlabgina qolmay, maʼno oʻzgarishlari yuzasidan ham nozik kuzatishlar olib borganligi maʼlum. Maʼnoning kengayishi, torayishi va maʼno koʻchish usullari bilan birga soʻzlardagi omonimiya va sinonimiya hodisalari ham asarda tilga olinadi.

Mahmud Koshgʻariyning boshqa tillardan soʻz olish masalasidagi pozitsiyasi uni bizning davrimizga yaqinlashtiradi. Chunki Mahmud Koshgʻariy turmushda ishlatiladigan asbob va boshqa narsalar, kiyimlar, ovqatlar, dorilar nomlari sifatida kirgan chet soʻzlarni zarur va foydali deb hisoblagan, bunday soʻzlarni oʻz asariga kiritgan. Ammo ona tilida mavjud boʻlgan soʻzlar oʻrnida chet soʻzlardan foydalanishni zararli deb hisoblagan. Masalan, oʻgʻuzlarning qumgʻon soʻzi oʻrnida forscha oftoba soʻzini ishlatishlarini u tanqid qiladi.

Mahmud Koshgʻariyning «Devonu lugʻatit turk» asari tarixiy dialektologiya uchun, ayniqsa, qimmatli material va fikrlar beradi. Bu materiallar oʻzbek xalq tilining shakllanishini yoritish uchun juda ham muhimdir.²

«Devonu lugʻatit turk»ning adabiy qimmatini ham benihoya kattadir. Unda uch yuzga yaqin sheʼriy parcha va koʻplab maqol hamda hikmatli soʻzlar boʻlib, shoir bunday sheʼriy parchalarga qisqa-qisqa sharhlar beradi, xalq maqollarining mohiyatini yoritib, ularning ishlatilish oʻrnini ham koʻrsatadi.

Ardam boshi til³ – adab va fazilatning boshi til, deb taʼkidlaydi.

Abu-l-Qosim Mahmud az-Zamaxshariy. Uning toʻliq ismi Abu-l-Qosim Mahmud ibn Umar ibn Muhammad (baʼzi manbalarda Ahmad) boʻlib, u hijriy 467 sana rajab oyining yigirma yettinchisida chorshanba kuni (milodiy hisobda 1075 -yilning 19 - martida) Xorazmning katta qishloqlaridan biri Zamahsharda tavallud topgan va shu boisdan ham az Zamaxshariy taxallusini olgan.¹

Az-Zamaxshariyning otasi unchalik badavlat emasdi. Lekin oʻz davrining savodli, ancha taqvodor, diyonatli kishisi boʻlgan, aksar vaqtini Qurʼoni karim tilovati va toat - ibodat bilan oʻtkazib, Zamaxshardagi bir masjidida imomlik ham qilgan. U xulq - atvori yaxshi, shirinsuxan va gʻoyatda muruvvatli kishi boʻlib, bu fazilati

² S.Usmonov. Umumiy tilshunoslik. -T.: 1972. 50-52- betlar.

³ N.M.Mallayev. Oʻzbek adabiyoti tarixi. -T.: 1976. 107 – bet.

¹ Abul.Qosim Mahmud az-Zamahshariy. Nozik iboralar, -T.: 1992. 4-bet.

bilan el orasida katta obro‘ - e‘tibor topgan. Az - Zamaxshariyning onasi ham g‘oyatda taqvodor va dindor ayollardan hisoblangan.²

Az-Zamaxshariy dastlabki bilimni ona yurti Zamahsharda o‘z davrining o‘qimishli kishilaridan sanalgan otasidan oladi. Uning shaxsiy hayotiga doir ma‘lumotlardan yana shu narsa ma‘lumki, uning bir oyog‘i bo‘lmay, yog‘och oyoqda yurgan. Manbalarda cho‘loqligining sabablari haqida ham turli - tuman rivoyatlar keltiriladi. Tarixchilardan ba‘zilari, qahraton qishda sovuq olganligidan, deb yozsa, ayrimlari, bolaligida otdan yiqilgan deydi, yana boshqasi yoshligida bir nojo‘ya ish qilib qo‘yganligi uchun onasining qarg‘ishiga uchragan, deb yozadi.³ Ammo yoshligidan ilmga havasmand Mahmud oldiniga Xorazmda – madrasada, keyinchalik Buxoroda hamda dong‘i ketgan madrasalarda tahsil oladi.

Az-Zamaxshariy o‘z davrining buyuk olimi darajasiga ko‘tarildi. U tilshunoslik, adabiyot, jo‘g‘rofiya, tafsir, hadis, fikh va ilmi alqiroatga oid ellikdan ortiq asarlar yaratdi. Ularning ko‘pi bizgacha yetib kelgan.

Zamahshariy hikmatlaridan namunalar:

– Agar tilingning ortiqcha so‘zlashiga ega bo‘la olmasang, unda tizgining jilovini shaytonga topshirgan bo‘lasan.

– Men ro‘zadorman deysan-u, ammo o‘zing bo‘lsa birodaring go‘shhini yeysan, (g‘iybatlar va xo‘rliklardan so‘zlaysan).

– Tilingdan chiqqan sadaqa (ya‘ni pandu nasihating va mav‘izayu hasanang) ba‘zan qo‘lingdan (mol-dunyongdan) chiqqan sadaqangdan ko‘ra xayrliroqdir.

– Ko‘p so‘z-iboralar borki, odamlarga ular fasohatli ko‘rinsa-da, Alloh nazdida ular nomaqbuldir – so‘zlovchini ham, eshituvchini ham mulzam qilur.

– Ko‘p ortiqcha so‘zlashuv eshituvchini ranjitar.

² Qarang: Abul Qosim Mahmud az-Zamahshariy. O‘sha asar. 5 – bet.

³ Abul Qosim Mahmud az-Zamahshariy, O‘sha asar. 6-bet.

– Vijdon azobiyu ta'nadan to'g'ri bo'lmagan odamni (kimsani) ta'lim-tarbiya va qiynash ham to'g'rilashi amrimahol.

– Tili-yu dili to'g'ri va haqgo'y bo'lgan odamning xatoyu nuqsoni kam bo'lur.

O'z va'dasida turmaganda turli-tuman vaj karsonlar ko'rsatuvchi kimsa hech qachon mard va himmatli inson bo'lolmaydi.

– Aldamchilik va hiylakorlik bilan mashhur bo'lgan bursaq degan yirtqich hayvondan ham ko'ra ba'zi Bani odamlar ko'proq aldamchiroqdir.

– Tog' tepasidagi qoyalarni ko'chirish minnat eshitish yuklariga nisbatan yengilroqdir.

– Biror masalada fikr - mulohaza qila boshlaganingda hech bir oshiqma, har tomonlama o'ylab, obdon fikrlab ish tutgin.

– Sidqidil va saxiy kimsaning qalbidan boshqa narsani sirlarning sandig'i qilma, ya'ni har bir uchragan kimsani sirdosh etmagin.

– Ey bo'tam, tilingni yomon so'zlardan saqla.

– Kimki baxt - iqbolli, solih kishilarning etagiga yopishsa, u albatta murodu maqsadiga erishib, xayru baraka topar.¹

Yusuf Xos Hojib. Yusuf Xos Hojib XI asrning atoqli shoiri, donishmandi va davlat arbobidir. Uning hayoti va faoliyati haqida ma'lumot beruvchi yagona manba uning «Qutadg'u bilig» («Saodatga yo'llovchi bilim») dostonidir. Bu doston hijriy yil hisobi bilan 462- (milodiy 1069-70) yilda yozilgan. Muallif dostonning muqaddimasida yoshi ellikdan oshganini ta'kidlaydi. Shunga qarab Yusuf Xos Hojib XI asrning 20 – yillari arafasida tug'ilgan, deb ayta olamiz. Yusuf Xos Hojibning vatani – Balasog'un (Quz o'rda) XI-XII asrlarning yirik savdo-sotiq hamda madaniy markazlaridan biri edi. Bu shahar ikki marta qoraxoniylarning poytaxti ham bo'lgan edi.²

¹ Abul Qosim az-Zamahshariy. O'sha asar. 48-77-betlar.

² Bolasog'unning vayronalari Qirg'izistonning To'qmoq shahri yaqinida bo'lgan qadimgi Oqpehin shahri o'rmiida hozir ham bor. N.Mallayev. O'sha asar 1976. 111-bet.

«Qutadg‘u bilig»ning uch qo‘lyozma nusxasi ma‘lum. Bu nusxalar «Vena» (yoki «Hirotd»), «Qohira» va «Namangan» nusxalari deb yuritiladi. Birinchi nusxasi XIX asrning 20-yillarida Istambulda topildi. – Hirotd nusxasi. Ikkinchi qo‘lyozma nusxasi 1896-yilda Qohirada topildi. – Qohira nusxasi, 1913-yilda Namanganda topildi – Namangan nusxasi.³

«Qutadg‘u bilig» jami Namangan nusxasida 6500 baytga 13000 misraga yaqin bo‘lib, u 73 fasl-bobga bo‘lingan. O‘n bir bobi dostonning muqaddimasi bo‘lib, asosiy qismi 12-bobdan, Kuntug‘di degan hukmdorning ta‘rifi bilan boshlanadi.⁴ «Qutadg‘u bilig» axloqiy - ta‘limiy asardir. Uning axloq va odob masalalariga bag‘ishlangan maxsus boblarigina emas, balki ijtimoiy-siyosiy masalalarga bag‘ishlangan maxsus boblarida ham Yusuf Xos Hojib o‘z axloqiy - ta‘limiy qarashlarini ifodalaydi. Xalqning turli tabaqalariga o‘git beradi, ularga pand-nasihat qiladi. Uning axloqiy - ta‘limiy fikrlari jiddiy ahamiyatga ega bo‘lib, madaniyat va ma‘rifatni ravnaq toptirishga, olijanob insoniy xislatlarni targ‘ib qilishga qaratilgan.

«Qutadg‘u bilig» didaktik dostoni axloq va odobga doir qimmatli pand - nasihatlarini o‘z ichiga oladi. Doston til odobi, sevgi va sadoqat, rostgo‘ylik va halollik kabi masalalar haqida hikmatli so‘zlar so‘zlaydi, mayxo‘rlik va mutakabbirlikni tanqid qiladi, kishining yurish – turishi, o‘zini tutishi haqida o‘git beradi. Bular dostonning butun mazmuni va mohiyatiga singdiriladi

«Qutadg‘u bilig»ning bir necha bobi bevosita axloq va odob masalalariga bag‘ishlangan. Shunday boblardan biri «Til ardami» («Til odobi») deb atalgan 7-bob bo‘lib, unda shoir o‘qish va bilim olishda tilning ahamiyati, qisqa va mazmunli so‘zlash, tilga ortiqcha erk bermaslik va boshqalar haqida ibratli o‘gitlar beradi:

Uqushqa biligka bu tilmachi til,
Yaruttachi arni yo‘riq tilni bil.
Kishig til og‘irlar bulur qut kishi,
Kishig til ujuzlar yarir ar bashi.
Til asrlan turur, ko‘r eshikda yatur,
Aya avlug orsiq boshingni yatur.
Tilin emgamish er naku ter eshit,
Bu so‘z ishka tutg‘il o‘zunga ish et.

³ N.Mallayev, O‘sha asar, 11-bet.

⁴ N.Mallayev, O‘sha asar, 16-bet.

Mani emgatur til ezi o'g talim,
Boshim kasmauni kasayin tilim.
So'zungni ko'dazgil boshing bormasun,
Tilingni ko'dazgil tishing sinmasun...
Esanlik tilasa saning bu o'zung,
Tilingda chiqarma yarog'siz so'zung.
Bilib so'zlasa so'z biligka sonur,
Biligsiz so'zi o'z boshini yeyur.
O'gush so'zda ortuq osig' ko'rmadim,
Yana so'zlamishida osig' bulmadim.
O'gush so'zlama so'z birar so'zla oz,
Tuman so'z tugunin bu bir so'zda yoz.
Sanga so'zladim man so'zum, ey o'g'ul,
Sanga bardi bu pand o'zum, ey o'g'ul...¹
Uquvga, bilimga tilmoch – bu til,
Kishini ro'shnolikka chiqargan ravon til deb bilgin.
Kishini til e'zozlaydi, kishi u tufayli baxtga
erishadi,
Kishini til qadrsiz qiladi, er boshini yoradi.
Til hovlida (ya'ni qafasda) yotgan arslon kabidir,
Ey, qafasdagi (makkor) vahshiy boshingni yeydi.
Tili tufayli ozor topgan kishi nima deydi, eshit,
Bu so'zga amal qilgin, o'z foydangga ishlat:
Til meni juda ko'p kulfatlarga soladi,
(U) boshimni kesmasin, (men) tilimni kesayin.
So'zingga ehtiyot bo'l, boshing ketmasin,
Tilingga ehtiyot bo'l, tishing sinmasin.
Sening o'zing esonlik tilasang,
Tilingdan yarog'siz so'zingni chiqarma.
Bilib so'zlasa, so'z donolik sanaladi,
Nodonning so'zi o'z boshini yeydi.
Ko'p so'zda ortiq foyda ko'rmadim,
Yana (ko'p) so'zlashdan naf topmadim.
So'zni ko'p so'zlama, bir oz ozroq so'zla.
Tuman ming so'z tuguni (jumbog'i)ni shu
bir so'zda yech.
Men so'zimni senga so'zladim, ey o'g'il,
Bu pandni o'zim senga berdim, ey o'g'il.

¹ N.Mallayev. O'sha asar, 128-bet.

Yusuf Xos Hojib shoir sifatida badiiy soʻzning qimmatini va taʼsir kuchini alohida taʼkidlaydi, oʻz soʻzini koʻp oʻrinda «shoir tilidan» (donishmandlar tilidan) soʻzlaydi va yaxshi soʻzni har qanday oltin-kumushdan ham ortiqroq biladi:

Kumush qolsa oltun maning sanga,
Oni tutmagʻil san bu, soʻzga teng-a:
Kumush ishka tutsa tugʻar olqinur,
Soʻzim ishga tutsa kumush qizgʻonur.

Mendan senga kumush, oltin qolsa,
U (lar)ni sen bu soʻzga teng tutmagin.
Kumushni ishga solsang tugʻaydi, olqinadi,
Soʻzimni ishga tutsang, (sen uchun)
kumush qozonadi.¹

Ahmad Yugnakiy. Ahmad Yugnakiy isteʼdodli shoir va donishmand murabbiydir. Undan saqlanib qolgan yagona adabiy meros «Hibatul - haqoyiq» («Haqiqatlar armugʻoni»), badiiy soʻz sanʼati va adabiy tilning juda qimmatli hamda nodir yodgorligidir.²

Adib Ahmad Yugnakiyning shaxsiy hayoti va tugʻilib oʻsgan yeri haqida maʼlumotlar kam. Ayrim manbalarda adibning hayoti haqida berilgan maʼlumotlar toʻliq emas.

«Hibatul - haqoyiq»ning kim tomonidan yozilgani, muallifning ismi, otasining ismi, uning qayerda yashagani, boshqa adiblarga nisbatan tutgan mavqei, jismoniy zaifligi haqida asarda qisqacha maʼlumotlar mavjud:

Adib Ahmad otim, adab, pand soʻzim,
Soʻzum munda qolur, borur bu oʻzum.

Otim – adib Ahmad, soʻzim-pand-nasihad, adab berishdan iborat, soʻzim esa bu dunyoda qolib, oʻzim u dunyoga ketaman.¹

Shoirning otasi Mahmud Yugnakiy ekanligini shaxsan oʻzi aytib oʻtishi Ahmad Yugnakiy chindan ham Yugnak degan shaharda tugʻilib oʻsganligi va u yerda ijod etganligiga hech qanday shubha qoldirmaydi.

¹ N.Mallayev. Oʻsha asar. 128–129 - betlar.

² N.Mallayev. Oʻsha asar, 138-bet.

¹ N.Mallayev. Oʻsha asar, 139-bet.

Bundan tashqari Alisher Navoiy «Nasoyimul - muhabbat» degan asarida adib Ahmad Yugnakiy haqida ma'lumot beradi.

«Hibatul-haqoyiq»ning 1480-yilda ko'chirilgan nusxasi 235 bayt, 11 bobdan tashkil topgan.² (Asar nusxalari haqida turlicha ma'lumotlar bor).³

Asarning beshinchi bobi (40-62 - baytlar) bilim maqtovi va johillikning zarariga, oltinchi bobi (63-86-baytlar) til odobiga bag'ishlangan.

«Hibatul - haqoyiq» didaktik doston bo'lib, axloq- odob masalalari undagi ko'pchilik boblarning tematik asosini tashkil etadi. Shoir til odobi, saxiylik, baxillik, kamtarlik, ezgulik va boshqalar haqida xuddi Yusuf Xos Hojib kabi zamonasining peshqadam murabbiysi sifatida fikr yuritib, kishilarga o'git beradi.

Rost, sog'lom va mazmunli so'zlashni, kerak bo'lganda, sir saqlay olishni maqtab, laqmalik, yolg'on so'zlash va sergaplikni qoralagan shoir tilni tiyish odobning boshi deydi:

Eshitgil, biliklik naku teb ayur:
Adablar bashi til kutazmak turur.
Tiling bakta tutg'il, tishing sinmasun,
Qoli chiqsa bakta tishingni siyur.
Sonip so'zlagan er so'zi so'z sog'i;
O'kush yangshagan til ey olmas yog'i.
So'zung bo'shlug' esma yig'a tut tiling,
Yetar boshqa bir kun bu til bo'shlug'i.
Xiradliqmu, bo'lur tili bo'sh kishi?
Tilim boshni yedi bu til, so'z bo'shi..
Iki neng biriksa bir yerda qoli,
Bukandi ul erga muruvvat yo'li:
Bir ul yangshir ersa keraksiz so'zin,
Ikinch yalg'on ersa ul urning tili...

(Eshitgil, olimlar nima deb ayturlar: adablarning boshi til saqlashdir. Tilingni tiy, toki tishingni sindirmasin, agar tilingni tiymasang, tishing sinadi. Er kishi ehtiyot bilan sog'lom so'zlaydi, ko'p gapirgan laqma til ayovsiz dushmandir. Bekor so'z so'zlashdan saqlan,

² Qarang: N.Mallayev. O'sha asar, 140-bet.

³ Qarang: Ahmad Yugnakiy Hibatul - haqoyiq. T.: 1971. 10-11 betlar.

tilning bo'shlig'i bir kuni boshga yetadi. Tili bo'sh odam aqli bo'larmidi? Bu tilning bo'shligi kishi boshini yeydi. Agar kishida ikki narsa biriksa: u o'rinsiz so'zlar bilan laqmalik qilsa, ikkinchidan, uning so'zlari yolg'on bo'lsa, u kishi uchun muruvvat yo'llari bekiladi...¹

Shoir kishilarni birovni achchiq va yomon so'zlar bilan ranjitmaslikka chaqirib, tilning yarasi bitmas yaradir deydi:

O'chukturma erni tilin, bil, bu til
Bashaqtursa, butmas, butar o'q boshi.

(Tiling bilan o'ch hissini qo'zg'ama, bil, o'q yarasi bitib ketadi-yu, lekin til yarasi bitmaydi).

Shoir dostonning to'rtinchi bobida saxiylik va baxillik haqida so'zlab, himmat va saxiylikni baxillik va ziqnalikka qarama - qarshi qo'yadi, bu masalalarga doir pandomiz mulohazalarini qisman bo'lsa - da, boshqa boblarga ham singdiradi, badiiy til vositalaridan, xususan, o'xshatishlardan va xalq maqollari hamda ta'birlaridan foydalanadi.

Axi arni o'ggil o'gar ersa san,
Baxilga qatig' yo o'qun kizlagil.

(Maqtamoqchi bo'lsang, saxiylarni maqta, baxillarga o'q-yoyni to'g'ri).¹

Alisher Navoiy.

Alisher Navoiy 1441-yil 9-fevralda Hirot shahrida tug'ildi.

SHarq madaniyatining salmoqli zarvaraqlarini tashkil etuvchi notiqlik san'ati tarixiga oid talaygina manbalar bor bo'lsa-da, ulardan hech biri Alisher Navoiy qoldirgan meros kabi qimmatli va boy emas.

Navoiy o'z davrining buyuk mutafakkiri, so'z ustasi bo'lish bilan birga, kishilarga yaxshi so'z bilan ta'sir eta bilish san'atini juda qadrllovchi, ulug'lovchi, bunday san'at ustalariga e'tibor qilib, ehtirom ko'rsatuvchi bir shaxs edi.

«Haq yo'lida kim sanga bir xarf o'qitmish ranj ila,
Aylamak bo'lmas ado oning haqin yuz ganj ila», -

¹ Qarang: Ahmad Yugnakiy. O'sha asar. 10 - 11- betlar.

¹ N.M.Mallayev. O'sha asar. 143-bet.

deb har bir kishini bilimli bo'lib yetishishiga sababchi bo'lgan ustozini e'zozlashga da'vat etgan. Navoiy omma o'rtasida yaxshi nutqning ta'siri va tarbiyasini ham chuqur his etadi. Navoiy notiqlikdagi yaxshi va yomon tomonlarni ko'ra bilish va ularni farqlay olishga chaqiradi. Navoiy notiqlik san'atining buyuk qudratiga alohida e'tibor beradi. U «Mahbub ul - qulub» nomli falsafiy asarining 24-faslini «Nasihah ahli va voizlar zikrida» deb aytadi. Bunda voizlik san'atiga, va'zga, voizga o'z munosabatini bildiradi. Navoiyning fikricha, voiz quyidagi xususiyatlarga ega bo'lishi lozim:

1. Voizning so'zlari ta'sirchan va foydali bo'lmog'i lozim. Voiz kerakki «qolalloh» so'z aytasa.
2. Nutq tinglovchi uchun yangilik bilimlar va o'zgarishlar xabarchisi bo'lmog'i lozim. «Va'z bir murshid va ogoh ishidur va aning nasihatini qabul etgan maqbul kishidur».
3. Notiqning o'zi biror sohani egallagan bo'lishi va undan so'ng va'z orqali kishilarga ta'sir etishi lozim.
4. Notiq olim va bilimdon har narsadan xabardor kishidur. «Voizkim, bo'lg'ay olim va muttaqiyaning nasihatidini chiqqan shaqiy».
5. Notiqning so'zi bilan ishi bir bo'lmog'i lozim. Aks holda nutqning ta'siri bo'lmaydi. «Ulki buyurib o'zi qilmag'ay, hech kimga foyda va asar aning so'zi qilmag'ay».

Alisher Navoiy notiqlikda qisqalik va ravshanlikni yoqtiradi. Bu jihatdan uning «Mahbub-ul qulub» asaridagi 60 - tanbehi o'rinlidir. «Chin so'z mo'tabar, yaxshi so'z muxtasar. Ko'p deguvchi mumil, muqarrar deguvchi loya'qil» (ya'ni: Chin so'z e'tiborli, yaxshi so'z qisqa bo'ladi. Ko'p so'zlovchi zeriktiruvchi, qayta gapiradigan - aqlan ozgan), - deydi. U tutiriqsiz gap bilan kishilarning g'ashiga teguvchilarni aqli past, nosog'lom kishilardir, deb baholaydi. «Ulkim, dimog'ida habt - so'zida yo'q rabt (kimning dimog'ida illat bo'lsa, so'zida bog'lanish yo'q).¹

Dimog'i sahih - guftori fasih (miya sog'lom bo'lsa, gap-so'z ham yoqimi va xatosiz bo'lur). So'zi hisobsiz - o'zi ixtisobsiz (boshvoqsiz). So'zida parishonlik, o'zida pushaymonlik».²

¹ B.O'rinboyev, A.Soliyev. O'sha asar. 31-bet.

² B.O'rinboyev, A.Soliyev. O'sha asar. 32-bet.

Navoiy voizlik san'atida nom qozongan - Xoja Muayyad Mehnagiy, Mavlono Riyoziy, Mavlono Xusayn Voiz Koshifiy, Mavlono Muin Voizlar haqida o'zining «Majolisun nafaos» nomli tazkirasida fikr bildirgan.

Hoja Muayyad Mehnagiy

Alisher Navoiy qadrlagan voizlardan biri – Xoja Muayyad Mehnagiy mashhurgina emas, balki notiq, donishmand, yuksak bilim egasi bo'lgan, mavjud bilimlarni o'rganib qolmasdan, ularni takomillashtirgan, to'ldirgan. U mozorda shayxlik qilsa - da, o'zini xalqqa juda yaqin tutgan va o'z bilimini ularga berishga intilgan: «va'z majolisi bag'oyat garm va pursho'r voqe' bo'lur erdi».³

Xoja Mehnagiy muvaffaqiyatlari va mahoratining kaliti bilim doirasining keng, mazmunan chuqur ekanligida edi. Navoiy iborasi bilan aytganimiz, u «zohir ulumin» bo'lgan, ya'ni o'sha davrda ajdodlarimiz to'plagan bilimlarning deyarli hammasini puxta o'zlashtirgan, buning ustiga ularni boyitgan ham.

Mehnagiy o'z davrining zo'r suxandonlaridan biri, hokisor shayx bo'lishiga qaramay, benazir donishmandligi, zo'r voizlik zakovati tufayli hatto toj-taxt, arkoni davlat a'yonlarini ham ta'zim qildirgan oladigan notiq edi.¹

Mavlono Riyoziy

Alisher Navoiyning yozishicha: «Va'z aytib, minbarda o'z ash'orin o'qur, yig'lab vaji hol qilur». Ko'rinadiki, Riyoziy nutq so'zlaganda, uning ta'sirchanligini ta'minlashda, ijrochilikni birinchi o'ringa qo'yadi. Kerak bo'lganda, o'z nutqini kishilar qalbiga yaqin olib, ular bilan birdamlikni, qayg'usiga, iztirobiga sheriklikni bildirish maqsadida yig'lashgacha borib yetadiki, bu nutq ijrochiligidagi ulkan qobiliyatdan dalolat beradi.

Mavlono Riyoziyning xalqqa yaqinligini, nutqining ta'sirchan va emotsionalligini ta'minlashda, uning ijtimoiy kelib chiqishi va ahvoli ham muhim rol o'ynaganligi ko'zga tashlanadi. Riyoziy avval Zova viloyatida qozi bo'ladi.²

Xulosa shuki, boy ilm sohibi, hayot - mamot uchun ayovsiz kurash olovida toblangan va voizlik san'atida shuhrat qozongan Riyoziy o'zining darbadar, xokisor qismati bilangina emas, balki g'oyaviy ezgu

³ Qarang. B.O'rinboyev, A.Soliyev. O'sha asar. 32-bet.

¹ A.Ortiqov, A.Ortiqov. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. -T.: 2002. 18–bet.

² B.O'rinboyev, A.Soliyev. O'sha asar, 32-bet.

amallari, ijrochilik uslublari, murabbiylik mahorati bilan ham zamondoshlari orasida yaqqol ajralib turgan. Taxallusidan ham, sezilib turibdiki, u uzluksiz riyozat chekkan, ammo mashaqqatli mehnati, mardonavor jasorati va benazir voizlik mahorati, ma'rifatparvarligi tufayli o'ziga mangu haykal o'rnatib ketgan suxandondir.³

Husayn Voiz Koshifiy

Husayn Voiz Koshifiy XV asrda yashagan sabzavorlik voiz va buyuk axloq muallimidir. Uning nomi o'z zamonidayoq el og'ziga tushgan va mashhur bo'lgan. Husayn Voiz Koshifiy o'z davrining zabardast olimi, astronomi, shoiri ham edi. Eron olimi Said Nafisiy Koshifiyning 40 ta asari borligini aytadi. Navoiyning e'tirof qilishicha, Husayn Voizning «Oz fan bo'lg'aykim, dahli bo'lmag'ay, xususan, va'z, insho (nasriy she'r usulida yoziladigan xat) va nujumki (yulduzshunoslik, astronomiya), aning haqqidur va har qaysisida mutaayyin (ko'zga ko'rinarli) va mashhur ishlari bor...». Uning nutqlari jo'shqin va ehtirosli bo'lganligidan kishilarni ko'plab jalb etar edi.

Husayn Voiz nutqlarining ta'sirchanligi, jozibadorligi haqida eslab, uning o'g'li Faxriddin Ali Safiy «Latoyifut tavoyif» nomli asarida shunday voqeani keltiradi:

Kunlarning birida ahli majlisga Mavlono Sayid G'iyosiddin degan mashhur so'z ustasi kechikib kelgan. Shu majlisda Abdurahmon Jomiy ham bor ekan. Sayid G'iyosiddin kirib kelishi bilan Jomiy undan so'rabdi:

– Nechuk kechikdingiz, Mavlono G'iyosiddin?

– Meni ma'zur tuting, ustod, - debdi G'iyosiddin, - kelayotgan edim, masjidi jome'da Husayn Voiz nutq so'zlayotgan ekan, shunga mahliyo bo'lib qolibman.

Koshifiyning nutqlari o'zining jozibadorligi bilan har qanday kishini jalb qila olgan. Aytishlaricha, uning bunday so'z san'atidagi mahoratini Alisher Navoiy bilan birga Sulton Husayn Boyqaro ham yuksak baholagan va ular o'z asarlarini aholi o'rtasida rasmiy ijro etish lozim bo'lgan paytlarda, bu ishga Husayn Voizni munosib ko'rganlar.

Husayn Voiz Koshifiyning nutqlari mazmundorligi, ta'sirchanligi, o'ziga jalb etish quvvatini mujassam etganligi, uning texnikasini o'rganish hozirgi davr notiqligi uchun ham xarakterlidir.¹

³ A.Ortiqov, A.Ortiqov. O'sha asar. 19-bet.

¹ Qarang: B.O'rinboev, A.Soliyev. O'sha asar. 34-bet.

Mavlono Muin Voiz

Alisher Navoiy davridagi mashhur notiqlardan biri. U haqda Navoiy: «Holo o'zi dag'i azim voizdurur va muridlari ko'p» - deb yozadi. Ko'rinadiki, Muin Voiz notiqqina bo'lib qolmay, o'zining notqlik maktabiga, shogirdlariga ham ega bo'lgan. Uning nutq, ijrochilik mahoratini tahlil etib, Navoiy: «Minbar ustida devanovor ilk tashlamog'i va taxtani tepmog'i ko'pdur va o'zin «Muin devona» bila ta'bir qilur va ko'p baland va past so'zlar aytur. Chun junung'a mu'tarif, har nav so'z aytsa mazurdur...» - deb yozadi.

Bundan anglashiladiki, Muin Voiz nutqning ijrochilik tomoniga alohida e'tibor qilgan va butun xatti-harakatlarini, imo-ishoralarini ishga sola bilganki, garchi u o'zini «Muin devona» deb e'lon qilgan bo'lsa-da, uning «devona sifat» gaplari xalq diliga yaqin bo'lganligidan yig'ilganlarga manzur bo'lgan.

U har qanday mansabdand voizlikni a'lo bilgan va o'z akasi Mavlono Nizomiddin unga Hirot shahri qoziligini ikki marta tavsiya etsa-da, uni rad etgan. Shu tufayli, uning akasi: «Muini mo qobilyati bis'yor dosht, ni zinapoyai cho'bin o'ro zoye' soxt» (Muinimizning qobiliyati ko'p edi, uni bu yog'och zinapoya (minbar) ishdan chiqardi), deganligini Navoiy qayd etadi.¹

Voizlik san'ati O'rta Osiyo xalqlarining, xususan, o'zbek millatining ma'naviyati tarixida zarhal harflar bilan yozilishiga arzigulik sahifalarni bizga meros qilib qoldirgan.

Adabiyotlar

1. A.Ortiqov, A.Ortiqov. Nutq madaniyati va notqlik san'ati. T.: 2002.
2. A.Nurmonov. O'zbek tilshunosligi tarixi. T.: 2002.
3. Az - Zamaxshariy. Nozik iboralar. T.: 1992.
4. Ahmad Yugnakiy. Hibatul - haqoyiq. T.: 1971.
5. B.O'rinboyev, A.Soliyev. Notqlik mahorati. T.: 1984.
6. M.M.Xayrullayev. Forobiy. T.: 1991.
7. N.M.Mallayev. O'zbek adabiyoti tarixi. T.: 1976.
8. S.Inomxo'jayev. Notqlik san'ati asoslari. T.: 1982.
9. S.Usmonov. Umumiy tilshunoslik. T.: 1972.
10. T.Qudratov. Nutq madaniyati asoslari. T.: 1993.

¹ Qarang: B.O'rinboyev, A.Soliyev. O'sha asar. 1984. 35-bet.

11. R.Qo'ng'urov, E.Begmatov, Yo.Tojiyev. Nutq madaniyati va uslubiyati va uslubiyat asoslari. T.: 1992.

12. U.Tursunov, B.O'rinboyev, A.Aliyev O'zbek adabiy tili tarixi. T.: 1995.

XALQ OG'ZAKI IJODIDA NUTQ ODOBI

Savollar

1. O'zbek xalq og'zaki ijodi nima uchun xalq qadriyatlarining tarbiyaviy qismi hisoblanadi?
2. Miflar nima?
3. Maqollar va matallar o'rtasidagi farq nimada?
4. Topishmoqlar boshqa janrlardan qaysi xususiyatlari bilan farqlanadi?
5. Afsonalar qanday xususiyatlari bilan miflardan farqlanadi?
6. Latifa va loflarning umumiy xususiyati nimadan iborat?
7. Ertaklar boshqa janrlardan qanday xususiyatlari bilan farqlanadi?
8. Xalq qo'shiqlarining qanday ko'rinishlari bor?
9. Nima uchun askiya faqat o'zbek xalq og'zaki ijodiga xos janr hisoblanadi?
10. Dostonchilik an'analari haqida nimalar bilasiz?

Topshiriqlar

1. O'rta Osiyoda yashaydigan xalqlarning o'tmish hayoti bilan bog'liq miflar haqida yozing.
2. «Xalq maqollarini bilaman» mavzuida ijodiy musobaqaga tayyorlaning (yozma tarzda, masalalarni izohlang).
3. Topishmoqlar aytish va ularni topish bo'yicha musobaqaga tayyorlaning (yozma tarzda).
4. Mustaqil ravishda afsona va rivoyatlar yozib oling va tahlil qiling.
5. Afandi obrazi uchraydigan latifalardan yozib keling.
6. «Ertaklarda nutq odobi masalasi» mavzusida yozma ish yozing.
7. Allalardan yod oling.

8. Askiyada nutq madaniyati mavzusida yozma ish yozing.
9. Dostonlardan parchalar yodlang.
10. Marosim qo‘shiqlaridan namunalar keltiring (yozing).

XALQ OG‘ZAKI IJODIDAN NAMUNALAR (MAJMUA)

Maqollar

1. Aytar so‘zni ayt,
Aytmas so‘zdan qayt.
2. Haq so‘zga o‘lim yo‘q.
3. Oz so‘z – soz so‘z.
4. Tilni bilish – dilni bilish.
5. Notiq mahmadona bo‘lsa, majlisning burdi ketar.
6. Tildan qoqilishdan ko‘ra, oyoqdan qoqilish afzal.
7. Gapning tagini gap ochar.
8. Befoyda so‘zni aytma, foydali so‘zdan qaytma.
9. Yaxshi gap bilan ilon inidan chiqadi.
10. Aytilgan so‘z otilgan o‘q.
11. Sevdirgan ham til, bezdirgan ham til.
12. Gapni oz so‘zla, ishni ko‘p ko‘zla.
13. Ko‘p bilgan oz so‘zlar, oz bo‘lsa ham soz so‘zlar.
14. Qilichning zahri ketsa ham, so‘zning zahri ketmas.
15. Otalar so‘zi – aqlning ko‘zi.

Topishmoqlar

1. Zarga sotilmas, zo'rga topilmas. *(vaqt)*
2. Otlari har xil, yoshlari bir xil. *(hafta kunlari)*
3. Temir qo'rg'on ichida Qizil toychoq o'ynaydi. *(Til)*
4. Bir nafasda olamni kezar. *(fikr)*
5. Yugurgandan o'tadi,
Bir vaqtda yetadi,
O'q emas, otiladi,
Qush emas, uchadi *(fikr).*
6. Uzoqning u yog'inda,
Yaqinning bu yog'inda.
Ko'rinmas ko'zga,
Tinch bermas bizga *(hayol).*
7. Asaldan shirin,
Zahardan achchiq *(so'z, gap).*
8. Birovni suydirar,
Birovni kuydirar *(so'z, gap)*
9. Og'zimni ochdim, uchdi ketdi,
Samarqandu Buxora borib yetdi *(so'z, gap).*
10. Og'izdan chiqqancha meniki,
Og'izdan chiqqani elniki *(so'z, gap).*
11. O't emas, kuydirar,
Pichoq emas, so'ydirar *(yolg'on so'z).*
12. Kim suyaldi,
O'sha uyaldi *(yolg'on so'z).*
13. Tinmas bitta
Tinglar mingta *(radio).*

14. Katta quti, ko'zi bor,
Ko'p tomosha, so'zi bor *(televizor).*
15. Asal emas, yoqadi
Ari emas, chaqadi *(gap, so'z).*
16. Jo'shib kuylar akasi
Raqsga tushar ukasi *(shamol, o'simlik).*

Hazil so'roqlar va so'z o'yini

1. Nima hamma tilda ham gapiradi? *(aks sado).*
2. Odamzodda nima ko'p? *(umid, reja).*
3. Dunyoda nima chaqqon? *(fikr).*
4. Dunyoda nima yugurik? *(fikr).*
5. Dunyoda nima qimmat? *(rostlik).*
6. Dunyoda nima ko'rinmaydi? *(sevgi).*
7. Yumuq ko'z bilan nimani ko'rish mumkin? *(tush).*
8. Qaysi joyda osmon past bo'ladi? *(suvda).*
9. Dengiz ostida qanday tosh bo'lmaydi? *(quruq tosh).*
10. Dunyoda bir narsa borki, u bo'lmasa hech kim bir -
birini tanimaydi, u nima? *(ism)*
11. Yuki bo'lsa yuradi,
yuksiz to'xtaydi. *(osma soat).*
12. Yomg'ir yog'ib turganda, qarg'a
qanday daraxtga qo'nadi? *(ho'l daraxtga).*

13. Qora mushuk qay vaqt uyga
osongina kira oladi? *(eshik ochiq bo'lsa).*

14. Bir oilada chol-u kampir yashaydi.
Ularning ikki o'g'li bor.
Har bir o'g'lining bittadan singlisi bor.
Shu oilada nechta jon bor?
(5 ta: cholu kampir, ikki o'g'il, bir qiz)

15. Anhor bo'yida uch qarag'ay o'sadi. Ularning har birida
uchtadan yo'g'on shoxi bor, har bir yo'g'on shoxida
beshtadan novda bor. Har bir novdada yetti donadan olma
bo'lsa, hammasi bo'lib nechta dona olma bor?

(bitta ham olma yo'q, qarag'ayda olma bo'lmaydi)

R I V O Y A T

O'tmishda ovi yursa ham dovi yurmay, tobora kambag'allashib borayotgan bir dehqon yo'l chetida o'ylanib tursa, faqirgina yo'lovchi o'tib qolibdi. Shunda dehqon:

– Ey donishmand, nima eksam, men boyib ketaman? – deb maslahat so'rabdi.

Yo'lovchi unga piyoz ekishni tavsiya etibdi. Qarangki, notanish yo'lovchining gapiga kirgan dehqon o'sha yili chindan ham boyib ketibdi. Shodligidan bosar - tusarini bilmay qolgan dehqonga yana o'sha odmigina yo'lovchi uchraganida:

– Ey gado, nima eksam, men yanada boyib ketaman? – deb ikkinchi marotaba murojaat qilibdi.

Shunda u yana bir ekinning nomini aytib, yo'lida davom etibdi. Falakning gardishini qarangki, keyingi yili dehqonning omadi chopmay, ilgarigidan ham kambag'allashib ketibdi.

Bundan g'oyatda g'azablangan dehqon haligi yo'lovchini sabrsizlik bilan kuta boshlabdi. Nihoyat, u notanish yo'lovchi bilan duch kelibdi

va :

– Ey notavon yo‘lovchi, nega meni aldading? Sening gapingga kirib, yanada boyish o‘rniga butkul kambag‘allashib ketdim-ku?, – deb g‘azab qilibdi.

– O‘zingni bos, - debdi yo‘lovchi. – Birinchi yili sen menga «donishmand» deb murojaat qilding. Men senga donishmandning javobini berdim. Natijada sen boyib ketding. Keyingi safar esa menga «gado» so‘zini munosib ko‘rding va men senga gadoning javobini berdim, - degan ekan...¹

«Ye to‘nim, ye...» afandi

«Afandi bir kuni to‘yga borgan edi, usti-boshi eski bo‘lganligi uchun unga hech kim e‘tibor bermadi. U to‘yxonadan tezda chiqib, bir oshnasining kiyimlarini kiyib, yana qaytib keldi. Afandini izzat-ikrom bilan to‘rga o‘tkazdilar, oldiga turli-tuman noz-ne‘matlar keltirib qo‘ydilar. Bu ahvolni ko‘rgan Afandi ustidagi to‘nga qarab:

– Bu ovqatlardan ye, to‘nim, ye!, – deydi.

Ajablangan odamlar buning sababini so‘raganlarida u:

– Madomiki, butun hurmat, ehtirom yangi to‘nga ekan, taomni ham u yesin-da, - deb javob beribdi».²

«Luqmoni hakim yo‘lda borayotsalar, bir uydan nola eshutilibdi. Kirsalar, xasta odam og‘riqqa chidayolmay dod der emish. Tabiblar kelib, uni bugun-erta o‘ladi, deyishibdi ekan. Luqmoni hakim xastaning bilak tomirini ushlab ko‘rib debdilarki: «Dardingizga davo bor. Ilon zahri sizga shifo bergay». Xasta debdiki: «Ilon zahrini men qanday topay? Bir bedavo bo‘lsam... Yo meni shu ahvolda tashlab ketaverasizmi? Olloh mening zorimni eshitib, Luqmoni hakimga ro‘baro qilganida edi, u zot meni tashlamas edilar». Luqmoni hakim bu nolani tinglab, aytibdilarki: - «Zinhor tashlamasman». Xullas, hazrat Luqmoni hakim ilonzorga borib, bir yoshroq ilonni bo‘g‘zidan bo‘g‘ib turibdilar. Shunda ilon ittifoqo tilga kiribdi va debdiki: «Ey inson farzandi, sen nechun meni bo‘g‘ayotirsan? Ollohning menga bergan jabrlari kammi edi?». «Olloh senga qanday jabrlar qildi?», deb so‘rabdilar Luqmoni hakim. «Meni ko‘rimsiz qilib yaratdi, odamlar ko‘rsalar mendan qochadilar. Meni yertuban qilib qo‘ydi, sudralib yurishga mahkum etdi. Endi sen meni bo‘g‘ib, jonimni olarsanmi?». Luqmoni hakim debdilar: «Shunday qilmasam bir odam hayotdan ko‘z

¹ Qarang. Siddiq Mo‘min. So‘zlashish san‘ati. Farg‘ona. 1997. 60-bet.

² Siddiq Mo‘min. O‘sha asar. 81-bet.

yumar». Ilon debdi: «Ajab! U odamni saqlab qolmoq uchun meni o'ldirasanmi? Axir u ham Oллоhning bir mahluqi, men ham. Bir jonni saqlamoq uchun ikkinchisini mahv etmoq shartmi? Ey inson bolasi, sen ayt: men birovni chaqsam, mening zahrimni daf eta olasanmi?» Luqmoni hakim aytibdilar: «ha, daf eta olaman». Ilon debdi: «Unda mening zahrim kuchli emas ekan. Dunyoda shunday zahar borki, sen uni zinhor daf eta olmassan!». «Qanday zahar?. Qora qurtnikimi?», - debdilar Luqmoni hakim. «E, yo'q, - debdi ilon. -- Dunyoda eng kuchli zahar - odamning zahri. Bunga davo yo'qtur. Odam odamni chaqsa, albatta, o'lim haqdir! Oллоh biz - ilonlarni tuban qilib yaratdi. Ammo biz bir-birimizni chaqmaymiz. Siz - odam bolalarini yuqori qilib yaratdi, siz bir-biringizni chaqib o'ldirasiz. Sen saqlab qolmoqchi bo'layotgan xastaga mening zahrim davo emas, yanglishma. Uni o'z do'sti chaqqan. Uning zahriga davo topa oimassan. Bunga xatto Luqmoni hakim ham davo topmagay. Qo'y, u o'laversin, azoblaridan qutula qolsin...»¹

MEHR BAYTLARI

(Allalardan namunalari)

Tog'lardagi shunqorim-a, alla,
Bog'imdagi bulbulim-a, alla,
Beshikdagi qoplonim-a, alla,
Qo'limdagi botirim-a, alla.

Ulg'ayib o'sa, alla,
Ko'kdagi yulduzim-a alla,
Belginamning quvvati-ya, alla.
Ko'zginamning gavhari-ya, alla.

Alla aytib yurayin-a, alla.
Qo'zichog'im bolam-a, alla,
Katta bo'lib jonim-a, alla,
Vatanga sodiq bo'l-a, alla.

Ko'zimning nuri-ya, alla,
Mehr-oqibatli bo'l-a, alla.

¹ T.Malik. Shaytanat III kitob 315-bet.

* * *

To'yib - to'yib o'pay seni,
Shirin do'mbog'im, alla.
Quchog'imda yashab turgan,
Mash'al chirog'im, alla.

Erka o'g'lim katta bo'lg'in,
Qo'riqchi bo'lg'in, alla.
Boshga kelgan balolarni,
Yo'q qilib turgin, alla.

Alla-alla aytayin, alla,
Ustingga to'nim yopayin, alla,
Bu g'ariblik hasratin, alla,
Kimlarga borib aytayin, alla.

Uxla, erkam, ol orom,
Alla-alla jon bolam, alla.
Mendan zurriyod, mendan nom,
Bog'da ochilgan lolam, alla.

Senga qo'ydim yaxshi ot, alla,
Yaxshi niyatdur murod, alla,
Yurtu elga suyansang, alla.
Senga bo'lg'usi qanot, alla,

Osmonda uchgan qushlar, alla,
Sekin chiqar tovushlar, alla,
Meni solma qayg'uga, alla,
Bolam to'ysin uyquga, alla.

Boshingda o'ltiraman,
Alla aytib tun bo'yi, alla.
Yuragimni payvand qilay,
Senga jonim shu ko'yi, alla.

Alla desam bor bo'lg'in, alla,
Menga nomus-or bo'lg'in, alla,

Katta bo'lgan chog'ingda, alla,
Xalqqa vafodor bo'lg'in, alla.

Ulg'ay bolam, gul Vatan, alla,
Botir bo'lib o'sgil qo'zim, alla,
Seni ko'rib bu chamanda, alla,
Yayray-quvonay, yulduzim, alla.

Alla aytay jonim bolam,
Uxlab qolgin-a, alla.
Beshiklarda rohatlanib,
Orom olgin, alla.

Uylarimni yorituvchi,
Yorug' yulduzim, alla-yo.
Dillarimni ravshan qilgin,
Ravshan chirog'im, alla.

Arslon bilakli, sher yurakli,
Qoplonginam bo'lg'in-a, alla,
Katta bo'lib Vatanningga,
Sodiq bo'lgina, alla.¹

Adabiyotlar

1. Aql aqldan quvvat oladi. Hikmatli so'zlar. T.: 1967.
2. Ipak yo'li afsonalari. T.: 1993.
3. Mahmud Sattor. O'zbekning gapi qiziq. T.: 1994.
4. M.Abdurahmonov. O'zbek topishmoqlari. T.: 1991
5. N.M.Mallayev. O'zbek adabiyoti tarixi. T.: 1976.
6. O.Madayev, T.Sobitova. Xalq og'zaki poetik ijodi. T.: 2001.
7. Oz – oz o'rganib dono bo'lur. T.: 1998.
8. S.Mo'min. So'zlashish san'ati. Farg'ona. 1997.
9. T.Malik. Shaytanat. I-II-III-IV kitob. T.: 1997.
10. Tafakkur chechaklari. O'zbek xalq qo'shiqlari. T.: 1992.

¹ Qarang: Tafakkur chechaklari (O'zbek xalq qo'shiqlari). –T.: 1992.

KAYKOVUSNING «QOBUSNOMA» ASARIDA SUXANDONLIK

Savollar

1. Sharq allomalarining axloqiy - tarbiyaviy asarlaridan qaysilarini bilasiz?
2. Kaykovus qachon va qayerda tug'ilgan?
3. «Qobusnoma» qachon yozilgan?
4. Kaykovus «Qobusnoma»ni kimga bag'ishlab yozgan?
5. «Qobusnoma» qaysi tillarga va kimlar tomonidan tarjima qilingan?
6. «Qobusnoma» necha bobdan iborat va unda qanday voqealar beriladi?
7. Asarda kishilar necha toifaga ajratilgan?
8. So'zlar necha toifaga ajratilgan?

Topshiriqlar

1. «Qobusnoma»ni sinchiklab o'qib chiqing.
2. Hayotdan «to'rt nav so'zlarga» misol yozing.
3. «Xaloyiq ham to'rt nav»iga hayotdan misol yozing.
4. Asarning yettinchi bobini sinchiklab o'qing va gapirib bering.
5. Badiiy adabiyotlardagi nutq odobi haqidagi hikoyalardan ko'chirib yozing.
6. Asarning yettinchi bobidagi hikoyalarni ko'chirib yozing.

Kaykovus «Qobusnoma». Kaykovus qalamiga mansub «Qobusnoma» asari sharq xalqlari orasida ma'lum va mashhurdir. Asardagi mo'jaz rivoyatlar, ixcham latifalar, kichik-kichik hikoyatlar uni yanada jozibali, o'qishli bo'lishini ta'minlagan.

XI asrning 82-83-yillarida g'arbiy Eron podshohining nabirasi Kaykovus ibn Iskandar o'z o'g'li Gilonshohga bag'ishlab

«Nasihatnoma»sini yaratadi va o'sha davr an'anasiga ko'ra uni bobosi podshoh Shamsulmaoliy Qobus sharafiga «Qobusnoma» deb ataydi.

«Qobusnoma» asrlar mobaynida G'arb va Sharq mutafakkirlarining e'tiborini o'ziga jalb etib kelgan. Olimlar «Qobusnoma»ni diqqat bilan o'rgandilar va o'z tillariga tarjima qildilar. Masalan: 1702-1705 - yillarda turk tiliga, 1786-1787 - yillarda Muhammad Siddiq Rashidiy tomonidan tatar tiliga tarjima qilinadi.

Bundan tashqari 1886 - yilda rus tiliga, shu yili fransuz tiliga, 1811 – yilda nemis tiliga, Ye.Ye.Bertels tomonidan 1953 - yilda ikkinchi marta rus tiliga tarjima qilinadi. Demak, XIX asrdanoq asar ingliz, farang, olmon, rus tillariga tarjima qilinadi. 1935 - yilda Tehronda Said Nafisiy tomonidan bosmadan chiqarildi.

1860 - yilda «Qobusnoma» ilk bor o'zbek tiliga buyuk shoir va mutaffakir Muhammad Rizo Ogahiy tomonidan tarjima qilindi. Ogahiy tarjimalari ichida «Qobusnoma» alohida o'rinlardan birini egallaydi. Bu nodir asar 1965-1973 va 1986-yillarda adabiyotshunos olim Subutoy Dolimovning katta sa'y-harakatlari tufayli uch marta nashr qilingan edi. 1994-yilda «Qobusnoma» Muhammad Rizo Ogahiy tarjimasi asosida hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida yana S.Dolimov tomonidan nashrdan chiqarildi.¹

Asarning yettinchi bobi: Suxandonlik bila baland martabali bo'lmoq zikrida.

Kishi suxandon, suxango'y (notiq bo'lishi kerak. Ammo ey farzand, sen suxango'y bo'lg'il va lekin durug'go'y (yolg'onchi) bo'lmag'il. Rostgo'ylikda o'zing shuhrat qozong'il, tokim biror vaqt zarurat yuzidin yolg'on so'z desang qabul qilg'aylar. Har so'z desang ham rost deg'il va lekin, yolg'onga o'xshag'on rostni demag'ilkim, rostga o'xshagan durug' durug'ga o'xshag'on rostdin yaxshidur, nedinkim ul durug' maqbul bo'lar, ammo ul rost maqbul bo'lmas. Demak, nomaqbul rostni aytishdan parhez qil, toki mening bila Abu Suvor Shopur bilan Abu al-Fazlning orasindag'i voqea sening boshingda sodir bo'lmasin.

HIKOYAT

Bilg'il, men amiralmo'min zamonida bir yil hajdan qaytib kelib, Ganjada qarf tutdim.

¹ Qarang. Qobusnoma. -T.:1994, 3-9 betlar.

Hindistonga ko'p g'azot qilmish erdim, Runga ham yurish qilmoqni o'ylardim. Abu Suvor Ganjada ulug' podshoh erdi. Ul bag'oyat xushmand, odil, sahiy va fozil kishi erdi. Bir kuni meni ko'rub, ko'p hurmat qildi va mening bila so'zlashmoq maqsadinda har turli so'z so'rar va mendin ma'qul javob eshitar erdi. Mening so'zlarim unga ma'qul tushib, ko'p karamlar qilib, menga ko'ngul qo'ydi. Men ham uning ehsonlarin ko'rib, unga ko'ngul qo'ydim. Shul sabab bila bir necha yil Ganjada muqim bo'ldim va hamisha podshohning majlisida hozir erdim. Podshoh mendan ham turli so'zlarni so'rar erdi. Bir kuni so'z orasig'a mening viloyatim tushdi va mendin Gurgon qishlog'i holidin so'radi. Viloyatlarning ajoyib - g'aroyiblaridin so'z ochildi. So'z asnosinda men dedim: «Gurgonda Siyovaks deg'on bir kent bordur va uning bir chashma suvi bordurkim, ul kentdin uzoqroqdur. Xotinlar jam bo'lub, har biri bir ko'za ko'tarib, ul chashmaga borib suv olurlar va ko'zani boshlariga ko'tarib, barchasi hamroh bo'lib uylariga qaytadilar. Ularning orasida bir xotin ko'za ko'tarmay, barchadin ilgari yurub, yo'liga ehtiyot bo'lub, nazar tashlab boradi. Nedinkim ul yerlarda bir ko'k qurt bordur. Uni sizak derlar. Agar ul qurtdin birini topsalar, yo'ldin olib, yiroqqa tashlaydurlar, tokim xotinlar ul qurti bilmay bosib o'ldurmasunlar. Agar suv ko'targ'on xotinlardin biri qurti bosib o'ldursa, boshiga ko'torg'on ko'zadagi suv sasib, badbo'y bo'lib ketadi. Shundan keyin avval suvni to'kish, ko'zani yuvish kerak bo'ladi va ko'zani tozalag'on xotin qaytib borib chashmadin suv oladi.

Men bu so'zni dedim, ammo amir Abu Suvor turshro'y (badburush, qovog'i soliq) bo'lib, mendin yuz o'gurdi va bir necha kun menga burung'idek (avvalgidek) muloqot va iltifot qilmadi.

Bir kuni Firuzon Daylimiy bu ahvolni menga aytdi: «Amir sendin gina qilib dedi: «Falon kishi bag'oyat donodur, ammo yosh o'g'lonlarga aytgudek yolg'on so'zni menga aytadur. Uningdek kishidan meningdek podshoning oldida buningdek durug' so'zni aytmog munosib emasdur».

Men bu so'zni eshitg'ondin so'ng darhol Ganjadan Gurgonga bir kishi yuborib, ulamoning shahodati bila bir guvoh xat talab qildim. Gurgonning barcha ulamo, qozilari bu kentning, qurtning holi va qissasi rostlig'i haqida guvoh bo'lishib, bu bobda bir xat yozib yubordilar.

Bu xat to'rt oy muddatida menga yetib keldi. Men uni podshohga ko'rguzdum. Podshoh uni o'qidi va tabassum qilib dedi: «Men hud¹

¹ Hud - o'z, o'zim.

tahqiq² bulurmankim, seningdek kishidan yolg'on so'z zohir bo'lmag'usidir, xususan, meningdek podshohning oldida. Ammo to'rt oy muddatida ikki yuz odil kishining guvohlig'i bila bir rost so'zni aytmoq munosib emasdur. Buningdek so'zlar avval isbot etilg'ay, undin so'ng ul so'zni qabul etgaylar.

Ey farzand bilg'ilki, so'z to'rt nav bo'lur, undoqkim xaloyiq ham to'rt nav bo'lg'ondek. Biri ulkim, bilur va bilg'onin ham bilur. Ul olimdur, unga tobe bo'lmoq kerakdur. Biri uldurkim, bilmas va bilmag'onin bilur, ul qobildur, unga o'rgatmoq kerak. Biri uldurkim, bilur va bilg'onin bilmas, ul uyqudadur, uni bedor qilmoq kerakdur. Biri uldurkim, bilmas va bilmag'onin ham bilmas, u johildur, undin qochmoq kerakdur. Ammo deb erdimki, so'z ham to'rt navdur; biri, bilinmayturg'on va aytilmayturg'on; ikkinchisi, aytilaturg'on va bilinaturg'on: uchinchisi, ham bilinaturg'on va ham bilishga zaruratsiz, ammo aytsa bo'laturg'on, to'rtinchisi, bilanturg'on va aytilmayturg'on. Ammo aytilmayturg'on va bilinmay turg'on undoq so'zdirki, dunyoning salohi unga bog'liqdir. Ul so'zdin aytguvchiga ham, eshituvchiga ham ko'p naf yetar. Ammo bilinaturg'on, biroq aytilmayturg'on undoq so'zdirkim, bir muhtasham odamning aybi senga ma'lum bo'lur. Lekin aql tariqidin xayolga kelsang, uni aytmoq besharmlikdir. Chunki aytsang ul muhtashamning qahri yo u do'stning ozori senda hosil bo'lur, yohud o'z boshingga ulug' sho'rish va g'avg'o paydo qilursan. Shul vajdin ham bul so'z bilinaturg'on, ammo aytilmayturg'on so'zdur. Bu so'zlarning yaxshirog'i ham bilinaturg'on va ham aytilaturg'on so'zdur.

Bu to'rt nav so'zning ikki yuzi bordur. Biri xo'b va biri zisht. Har so'zni xaloyiqqa zohir qilsang, yaxshi yuz bila zohir qil, toki maqbul bo'lsun va xaloyiq sening so'z bila baland martabaga egalig'ingni bilsunlar. Nedinkim kishining martabasini so'z bila bilurlar, ammo so'zning martabasini kishi bila bilmaslar, chunki har kishining ahvoli o'z so'zining ostida pinhondur, ya'ni bir so'zni bir iborat bila aytsa bo'lur, eshitg'on kishining esa ko'ngli undin tira¹ bo'lg'ay va yana o'shal so'zni bir iborat bila aytsa bo'lurkim, eshitg'on kishining joni undin rohatda bo'lg'ay.

² Tahqiq - biror narsaning haqiqatini izlash.

¹ Tira - qorong'u

HIKOYAT

Undoq eshitdimki, bir kecha Xorun-ar Rashid bir tush ko'rdikim, og'zidin barcha tishlari to'kulmish. Erta tong turib bir muabbirni¹ chaqirib so'radikim, «Bu tushning ta'biri nedur?». Muabbir dedi: «Ey amiralmo'minin, sening oldingda barcha xesh, aqrabo va qarindoshlaring o'lg'usidir. Andog'kim, sendin o'zga hech kishi qolmag'usidir». Bu so'zni eshitg'on Xorun-ar Rashid: «Mening yuzimga bundoq dardlig' va anduhlig' so'zni aytding. Mening barcha qarindoshlarim o'lsalar, so'ngra men qandog' ishga yararman va na yang'lig' ro'zg'or surarman?» - dedi va unga yuz tayoq urmoq buyurdi. So'ng boshqa bir muabbirni chaqirib, tushin unga tahrir² qildi. Muabbir dedi: «Ey amiralmo'minin, sening umring barcha aqrabolaring umridin uzoq bo'lur». Xorun-ar Rashid dedi: «Barcha aqlning yo'li birdur va ikkovining ta'birining negizi bir yerga borur, ammo bu ibora bila ul iboraning orasida farq bag'oyat ko'pdur». Buyurdi, so'nggi muabbirga yuz tillo berdilar.

Ey farzand, so'zning yuzin va orqasin bilg'il va ularga rioya qilg'il, har na so'z desang yuzi bila degil, to'xuxango'y bo'lg'aysan. Agar so'z aytib, so'zning nechuk ekanin bilmasang qushga o'xsharsanki, unga to'ti derlar, ul doim so'zlar, ammo so'zning ma'nosin bilmas.

Suxango'y shul kishi bo'lg'ayki, ul har so'zni desa, xalqqa ma'qul bo'lg'ay va xalq ham har so'z desa unga ma'qul bo'lg'ay. Bunday kishilar oqillar qatoriga kirg'ay, yo'q ersa ul inson suratida mavjud bo'lg'on bir hayvondur.

So'zni bag'oyat ulug' bilg'il, so'z osmondin kelmas va ul xor narsa emasdur. Qay bir so'zniki bilsang joyini o'tkarmay aytg'il... vaqtni zoye qilmag'il, yo'q ersa donishg'a sitam qilg'on bo'lg'aysan. Har so'z desang rost deg'il va be'manilikni da'vo qilg'uvchi bo'lmag'il.

Bilmag'on ilmdin dam urmag'il va undin non talab qilmag'il. Har na matlubing bo'lsa, bilg'on ilm va hunardin hosil bo'lur. Bilmag'on hunar da'vosidin hech narsa hosil bo'lmas, faqat behuda zahmat chekarsan.

¹ Muabbir – tushni ta'bir qiluvchi.

² Tahrir – maqsadini ogzaki anglatish.

HIKOYAT

Bundog' ayturlarki, Anushirovon Odilning zamonida bir xotin Abuzurjmehrning oldiga kelib, undin bir savol so'rdi. Abuzurjmehr ul savolni bilmamish erdi va xotinga qarab dedi: «Ey xotin, ul so'zni sen so'rorsan, uni bilmasman». U xotin dedi: «Sen bugina so'zniki bilimassan, podshohning ne'matin nechun yersan?» Abuzurjmehr dedi: «Bilg'on so'z uchun yerman, ammo bilmag'on so'z uchun yemasman. Har so'zniki bilmasman podshoh menga ul so'z uchun hech narsa bermas va harna bersa bilg'on so'zim uchun berur».

Ammo, ey farzand, hech kishining oldida ifrot¹ qilmag'il va ifrotni shumliq deb bilg'il. Har ishda miyona (o'rtacha) bo'lg'il, so'z aytmoqda va ish qilmoqda sangin² bo'lg'il. Rozingni³ o'zingdin o'zga kishiga aytmag'il, agar aysang so'ngra uni roz demag'il.

Xaloyiqning orasida bir kishining qulog'iga so'z aytish yaxshi emasdur. Agar bu so'z garchand yaxshi so'z bo'lsa ham, tashqarisidan uni yomon so'z deb gumon qiladilar va ko'p odamlar bir-birlaridan dargumon bo'ladilar. Gar so'z demoqchi bo'lsang, shunday so'z degilki, so'zingning rostlig'iga guvohlik bersinlar. Agar o'zingni zo'rlik bila aybdor qilmoq tilamasang, biror narsaga guvoh bo'lmag'il va agar guvoh bo'lsang, guvohlik berar vaqtda ehtiroz⁴ bo'lg'il. Agar guvohlik bersang, mayl bila bermag'il.

Har so'zni andisha bila boshlag'il, toki aytg'on so'zingdin pushaymon bo'lmag'aysan.

Andishani ilgari tutmoq ham bir nav karomatdur. Hech so'zni eshitishdan diltang bo'lmag'il. Ul so'z ishingga xoh yarasun, xoh yaramasan, uni eshitg'il, to yuzingga so'z eshigi beklanmasun va foydasi favt⁵ bo'lmasin.

Sovuq so'zlik bo'lmag'il. Sovuq so'z bir tuxumdur, undin dushmanlik hosil bo'lur.

¹ Ifrot - haddan oshish.

² Sangin - og'ir.

³ Roz - sir.

⁴ Ehtiroz - saqlanish, ehtiyotlanish.

⁵ Favt - yo'qotish, o'lim; favt bo'lmoq - o'lmoq.

Adabiyotlar

1. Kaykovus. Qobusnoma. T. 1994.
2. Kaykovus. Qobusnoma. T. 1986.
3. Kaykovus. Qobusnoma. T. 1973.

ALISHER NAVOIY IJODIDA NUTQ MADANIYATI VA NOTIQLIK SAN'ATI

Savollar

1. Navoiyning fikricha voiz qanday xususiyatlarga ega bo'lishi kerak?
2. Navoiy qaysi asarida voizlik san'atiga alohida to'xtalib o'tadi?
3. Navoiy tan olgan voizlardan kimlarni bilasiz?
4. Voizlik qanday baholanadi?
5. Tilshunoslikka oid qanday asarlarini bilasiz?
6. Navoiyning quyidagi matla'li g'azalini kim yuqori baholagan edi?
Orazin yopqoch ko'zimdan sochilur har lahza yosh,
Bo'ylakim, paydo bo'lur yulduz, nihon bo'lg'och
quyosh.
7. Navoiy haqida qanday rivoyatlar bilasiz?
8. Navoiy haqida qanday she'r va qo'shiqlar bilasiz?
9. Navoiy Husayn Voiz Koshifiy haqida qaysi asarida ma'lumot beradi?

Topshiriqlar

1. Alisher Navoiyning til va nutq, nutq odobi, nutq madaniyati, nutq san'ati haqida aytgan fikrlaridan yozing.
2. Navoiyning notiqligi ifodalangan rivoyatlardan topib yozing.
3. «Ko'p degan ko'p yengilur, ko'p yegan ko'p yiqilur» maqolini izohlang.
4. «Va'zxon shunday bo'lishi kerakki, uning majlisiga bo'sh kirgan odam to'lib chiqsin; to'la kirgan odam esa yengil tortib, holi qaytsin», fikrini izohlang.

5. «Til shuncha sharafi bilan nutqning qurolidir. Agar nutq noma'qul bo'lib chiqsa, tilning ofatidir», ma'nosini izohlang.

Alisher Navoiy

Alisher Navoiy ibrat bo'lgulik hayot va ijod yo'lini bosib o'tdi. Bolaligidan ziyrak va qobiliyatli bo'lgan Alisherni to'rt yoshida o'qishga beradilar. Ota va ona uning har tomonlama bilim olishi uchun barcha shart – sharoitlarni yaratib beradilar. U adabiy asarlarni qunt bilan o'qiy boshlaydi. Sa'diy, Farididdin Attor asarlarini qayta - qayta o'qir va yod olar edi. Alisher badiiy asarlarni o'qish va o'rganish bilan kifoyalaniq qolmadi. Uning o'zi ham she'rlar yoza boshlaydi. 10 – 12 yoshlaridayoq badiiy zavqi va didi hamda ilk she'rlari bilan tanilib, katta san'tkorlar va olimlarning diqqatini o'ziga jalb qilgan edi. Navoiyning zamondoshi tarixchi Xondamirning xabar berishicha, kunlardan birida ancha keksayib qolgan Lutfiy shogirdi navqiron Alisherdan yozgan yangi she'rlaridan o'qib berishni so'ragan. Navoiy quyidagi matla'li g'azalni o'qigan;

Orazin yopqoch ko'zimdan sochilur har lahza yosh,
Bo'ylakim, paydo bo'lur yulduz, nihon bo'lg'och quyosh.

Bu ajoyib g'azaldan qattiq hayajonlangan Lutfiy: «Agar mumkin bo'lsa edi, men o'zimning forsiy va turkiy tillarda aytgan o'n-o'n ikki ming bayt she'rimni shu bir g'azalga almashar edim», - degan.¹

Navoiy do'sti Husayn Boyqaro taxtni egallagach, uning saroyida muhrdor, vazir lavozimlarini bajardi. Mamlakatning obod va farovon bo'lishi, san'at va adabiyotning rivojlanishiga o'zining bebaho hissasini qo'shdi. Ayni paytda ijoddan bir soat ham bo'shamay, o'zbek adabiyoti xazinasini she'riy durdonalar bilan boyitdi. O'lmas asarlar yaratdi.

Alisher Navoiy ijodida suhbat va nutq odobi qoidalari qiyomiga yetkazib bayon etilgan.

Navoiy so'zning hashamdorligidan ko'ra, haqqoniyligini ulug'laydi. Fikring xalq uchun foydali va tushunarli bo'lsin desang, sodda tilda gapir, deydi: «So'zki faso hat zevaridin muzayyan emasdir,

¹ Qarang: N.M. Mallayev. O'sha asar, 363-364 – betlar.

anga chinlik zevari basdur. Yolg'onchi har necha so'zida fasihiroq, so'zi qabihroq. Chin so'z nechakim betakalluf, qoyilg'i iborat soddalig'idin yo'q taassuf».

Navoiy yaxshi so'zi, el uchun foydali notiq'larga yon bosadi. Ularning xizmatini masjid imomlarining qilayotgan ishlaridan yuqori qo'yadi. Shu tufayli ular uchun imom'larga nisbatan ancha ko'p mablag' ajratishni tavsiya etadi: «Voizga yillik naqdi besh yuz oltun, bug'doy o'n yuk. Imomg'a masjidi jome'da xatib bo'lib, maktabdag'i tutg'ay, yillik naqdi ikki yuz oltun, bug'doy o'n yuk».¹

Alisher Navoiyning til va nutq, nutq odobi, nutq madaniyati, nutq san'ati haqida aytgan fikrlarida qadimiy turkiy xalqlarning nutq madaniyati borasidagi boy va noyob merosi mahorat bilan umumlashtirilgan.

Navoiy asarlarida nutq odobining talablari haqida fikrlar bor.

1. Tilni, so'zni qadrla, uni hurmat qil:

Donau dur so'zini afsona bil,

So'zni jahon bahrida durdona bil.

(«Xamsa», 34-bet).

2. Yaxshi so'zlay olish (nutq) – san'atdir, noyob hunardir.

Uni egallashga intilgin:

Erdin so'z hunar, enchdin bo'z hunar

(«Mahub ul-qulub» 82-bet).

3. Insonning odob ahloqini belgilaydigan omillardan biri uning so'zi, nutqidir: Suvning mazasi muz bila, oshning mazasi tuz bila, odam yaxshilig'i so'z bila.

(«Mahub ul-qulub» 79-bet).

So'z zohir etar zamir ishi ko'pragidın,

Til muxbir erur ko'ngul nihon emgagidın,

Fahm ayla kishi holini so'z demagidın,

Kim berdi xabar hadisi ko'nglidagidın

(«Nazmul-javohir»dan, 41-bet).

¹ B.O'rinboyev, A.Soliyev. O'sha asar, 32-bet.

4. Kishining soʻzi (nutqi) uning aqliy kamolotidan darak beradi:

Odamki demak birla kiromiydiru bas,
Soʻz durri ishining intizomiduru bas,
Sihat onchaki, ahli aql komiduru bas,
Aqligʻa dalil aning kalomiduru bas.

(«Nazmul-javohir» dan, 25-bet).

5. Soʻzlaganda diling bilan tiling bir boʻlsin, chunki dildagi tilga chiqadi:

Haq seni sevgay el bila boʻlsang,
Tilu koʻnglungni bir qilib birroʻy,
Nuqta sursang shukuftau xandon,
Zist qilsang, kushodou xushroʻy.

(«Arbain» dan, 59-bet).

6. Soʻzlaganda oʻylab soʻzla, tushunib, bilib gapir: Soʻzni koʻnglungda pishqarmaguncha tilga kelturma, Harnakim koʻnglungda boʻlsa til surma.

(«Mahbub ul-qulub» 83-bet).

7. Xushmuomala, shirinsoʻz boʻl. Tiling bilan kishilarga ozor berma:

Har kimki chuchuk soʻz elga izhor aylar,
Har neki agʻyor durur yor aylar,
Soʻz qattigʻi el koʻngliga ozor aylar.
Yumshogʻi koʻngullarni giriftor aylar.

(«Nazmul-javohir» dan, 43-bet).

8. Chin, toʻgʻri soʻzla, nutqingda halol boʻl. Yolgʻon soʻz baxtsizlik keltiradi. Chin soʻz moʻtabar, yaxshi soʻz muxtasar. Soʻzki fasohat zevaridin muayan emasdur, anga chinlik zevari basdur. Yolgʻonchi har necha soʻzida fasihiroq, soʻzi qabih.

(«Mahbub ul-qulub» 63-bet).

Xiradmand chin so'zdin o'zga demas,
Vale bari chin ham deguluk emas.
Kishi chinda so'z zebo, durur,
Necha muxtasar bo'lsa avlo durur.

(«Mahbub ul-qulub» 83-bet).

9. Yaxshi, ezgu so'z (nutq) kishiga obro', baxt keltiradi. Ezgu so'zli bo'l:

Kim istasa mazhari karomat bo'lmoq,
Har nav' ishda istiqomat bo'lmoq
So'zdir anga mo'jibi g'aromat bo'lmoq,
Til zabtidatur anga salomat bo'lmoq.

(«Nazmul-javohir» dan,43-bet).

10. Tildan tuhmat uchun foydalanma. Tuhmatchidan qoch, undan nafratlan:

Birovkim yolg'on so'zni birovga bog'lag'ay, o'z qaro bo'lg'on yuzin yog'lag'ay. Kabira gunohdur – oz so'z hamki o'trukdur, zahra gunohdur – oz so'z hamki o'trukdur, zahri muhlikdur – agarchi miqdori o'ksukdur.

(«Mahbub ul-qulub» 61-bet).

El aybini ayturg'a birovkim uzotir til,
O'z aybini fosh aylagali til uzotur bil.

(«Mahbub ul-qulub» 69-bet).

11. Tilingni tiy. Ko'p so'z, ezma va vaysaqi bo'lma. Bu zararlidir.

Befoyda so'zni ko'p aytma va foydalig' so'zni ko'p eshiturdin qaytma. Oz degan oz yanchilur, oz yegan oz yiqilur.

(«Mahbub ul-qulub» 82-bet).

Til ildamidin bo'lur g'aromat hosil,
Yuz nav' nadomatu malomat hosil.
Oz so'zlagandin istiqomat hosil,
Soqitligidin vale salomat hosil.

(«Nazmul-javohir» dan,31-bet).

12. Soʻzlaganda sharoitni, suhbatdoshingni hisobga ol, beoʻrin soʻz aytma. «...Zolim va be dard suhbatida nuqta surma, nammom va nomard muloyamatida dam urma. Dono ilikdin borgʻondin soʻz aytma, oʻtgan yigitlik orzu bilan qaytmas».

(«Mahbub ul-qulub» 84-bet).

13. Boʻsh ogʻiz boʻlma, suhbat sirlarini saqlashga oʻrgan:

Qaysi majlisdakim eshitsang soʻz,
Bilgil ul soʻz sanga omonatdur,
Gar ani oʻzga yerga naql etsang,
Ul omonatgʻa bu xiyonatdur.

(«Arbain» dan, 57-bet).

14. Gapinganda qaytariqlardan qoch, Chunki ular fikrning taʻsirini susaytiradi:

Bir deganni ikki demak xush emas,
Soʻz chu takror topti dilkash emas.

(«Xamsa», 484-bet).

Nutq odobining qayd qilingan madaniy - ahloqiy talab va asoslari nutq meʼyorlari sifatida qadimiy davrlardan beri avloddan - avlodga oʻtib kelgan. Ushbu nutqiy meʼyorlarning saqlanishi, oʻzgartirilishi va yashab kelishida oilaviy anʼanalar, bir til jamoasi doirasida amal qilingan anʼanaviy qoidalar, suhbatdoshlar (soʻzlovchi va tinglovchilar)ning bir-birini oʻzaro nazorat qilishi, taʼlim tarbiya, oʻgitanasihat jarayoni, shuningdek nutqiy odob meʼyorlari haqida yozilgan adabiyotlarni mutolaa qilish asosiy oʻrin tutgan.

Demak, kishilarning qandaydir toʻgʻri, taʼsirchan, chiroyli va yaxshi gapirishga intilishi va unga oid odatiy qoidalar qadimiy tarixga egadir. Bunday odat qadimiy oʻtmishdan hozirga qadar mangu anʼana sifatida yashab va takomillashib kelgan. Biroq, nutq madaniyati tushunchasi bilan bogʻliq ushbu nutqiy odatlar turli davrlarda muayan xususiyatlari bilan farqlanib turgan. Ayniqsa, adabiy til paydo boʻlgunga qadar mavjud boʻlgan nutq odobi (nutq madaniyati) tasavvurlari, adabiy til paydo boʻlgandan keyingi davr nutq madaniyati tasavvuridan farqlanadi.¹

¹ R.Qoʻngʻurov va b. Oʻsha asar, 25- bet.

NASIHAT AHLI VA VOIZLAR ZIKRIDA

Voiz kerakki, «qolalloh» soʻz aytisa va «qola rasululloh» muxolafatidin qaytsa, xudo va rasul yoʻligʻa qadam ursa. Oʻzi kirgondin soʻngra nasihat bila elni ham kivursa. Yurumagon yoʻlga elni boshqarmoq - musofirni yoʻldin chiqormoqdur va biyobongʻa keturmak va bodiyada iturmakdur. Usrukki, elga buyurgʻay xushyorliq - uyquvchidekdurki, elga buyurgʻay bedorliq. Uyqusida soʻz degan jevligon boʻlur va degondek qilmoq ne degon boʻlur.

Vaʼz bir murshid va ogoh ishidur va aning nasihatini qabul etgan maqbul kishidur. Avval bir yoʻlni bormoq kerak, andin soʻngra elni boshqarmoq kerak. Yoʻlni yurmay kirgan itar va gʻayri maqsud yerga yetar.

Voiz uldurki, majlisigʻa xoli kirgan toʻlgʻay va toʻla kirgan xoli boʻlgʻay. Voizkim, boʻlgʻay olim va mutaqqiy – aning nasihatidin chiqqan shaqiy. Ulki, buyurib oʻzi qilmagʻay, hech kimga foyda va asar aning soʻzi qilmagʻay. Nazoirxon bila surguvchi maqol – dastiyor bila yirlagʻuvchi qavvol.

Qitʻa:

Voizki, dastyorsiz oʻlmas suxanguzor,
Anga yorodu munga ayolgʻuvchi hukmi bor.
Tengri soʻzin ayolgʻuvchi boʻlmay deya olmagʻay,
Bir soz boʻlsa ham kerak ul qilgʻay ixtiyor.¹

Tilga ixtiyorsiz - elga eʼtiborsiz. Harzagoʻykim, koʻp taqallum surgay, itdebdurkim, kecha tong otqunga hurgay. Yamon tillik andoqkim el koʻngliga jarohat yetkurur, oʻz boshigʻa ham ofat yetkurur. Nodonning muvahhish-harzagʻa boʻgʻzin kirmogʻi-eshakning jihatsiz qichqirmogʻi. Xoʻshgoʻykim, soʻzni rifq va musovo bila aytgʻay, koʻngulga yuz gʻam keladurgʻon boʻlsa, aning soʻzidin qaytgʻay. Soʻzadur har yaxshiliqni imkoni bor, munda debdurlarki, nafasning joni bor. Masihokim, nafas bila oʻlukka jon berdi, goʻyo bu jihatdin erdi.

Makruheki, harzasi tavil va ovozi karihdur, oʻzi savti bila qurbaqagʻa shahibdur. Ahli saodatlar ruhbaxsh zuloligʻa manbaʼ ham

¹ Alisher Navoiy. Mukammal asarlar toʻplami. 14-tom -T.: 1998. 32-33 – betlar.

til, ahli shaqovatlar naqs qavqabig‘a matla‘ ham til. Tiliga iqtidorlig‘-hakimi xiradmand; so‘ziga ixtiyorsiz – laimi najand. Tilki fasih va dilpazir bo‘lg‘ay-xo‘broq, agar ko‘ngul bila bir bo‘lg‘ay.

Til va ko‘ngul xo‘broq a‘zodurlar insonda; savsan va g‘uncha marg‘ubroq rayohindurlar bo‘stonda. Odame til bila soyir bila hayvondan mumtoz bo‘lur va ham aning bila insonga sarafroz bo‘lur. Til muncha sharaf bila nutqning olatidur va ham nutqdurki, agar nopisand zohir bo‘lsa, tilning ofatidir.

Ayn ul-quzot til sharafidin Masih guftor bo‘ldi va Husayn Mansur til sur‘tidin dorg‘a sazavor.

Bayt:

Har necha biymi hajr so‘zi oshiq o‘lturur,
Vuslat bashorati yana jismig‘a jon berur.

Tildin azubat dilpisanddur va liynat sudmand. Chuchuk tilki, achchig‘liqqa evruldi, zarari om bo‘ldi, qandniki, muskir boda qildilar, xarom bo‘ldi. Chuchuk so‘z sof ko‘ngullarg‘a qo‘shdur, barcha atfol tab‘ig‘a muloyim halvofurushdur.

Bayt:

Xush so‘zga kim o‘lsa mastu behush,
Sharbat aro zahrni qilur no‘sh.

Harkimki, so‘zi yolg‘on zohir bo‘lg‘och uyolg‘on. Yolg‘onni chindek aytquvchi suxanvar-kumushni oltun ro‘kach qiluvchi zargar. Yolg‘on afsonalarda uyaltirguvchi, yolg‘onchi uyquda takallum surguvchi. Yolg‘on aytguvchi g‘aflatdadur. So‘zning asnofi bag‘oyat cho‘qdur, yolg‘ondin yamonroq sinfi yo‘qdur.

Ulki yolg‘on bila sarfi avkot etgay, anga bu yamon kelmagay yana mubohot etgay. Agar mustami‘inni g‘ofil topqay, yolg‘onin ching‘a o‘tkarsa maqsudin hosil topqay. Zihi tengrig‘a yamon, ne tengridin, ne xalqdin sharmanda. Mundoq nahsning chun erur yuzi yamonliq sari, bu nuhusatshior qutlug‘ uydin tashqari.

Bayt:

Ul kishini qutlug' evdin tashqari surmak kerak,
Qutlug' ev dunyo durur, ya'niki, o'lturmak kerak.

Birovkim, yolg'on so'zni birovga bog'lag'ay, o'z qaro bo'lg'on
yuzin yoqlag'ay, kabira gunohdur-agarchi miqdori o'ksukdur.

Bayt:

Zahrning oz esa miqdori dog'i muhlikdur,
Ignaning no'gi zaif ersa dog'i ko'r qilur.

Ulki, so'zni bir yerdin yana bir yerga yetkurgay, elning o'tgan
gunohini o'z bo'ynug'a indurg'ay. Nammomliq chin so'zga
ma'mnudur. Agar zuhur etgay-xayol qilki, yolg'on so'zga ne yetgay.
So'z terguvchining agar ulug'i, agar kichigi-bilki erurlar tamug'
o'tining tutrug'i.

Bayt:

Kim so'zni terib aytguvchi og'ziga bergay,
Molik ani do'zax o'tining dudig'a tergay.

Ulki, juz quvvat da'visi izhor qilmas, go'yoki, haqning qaviy ul-
matin erkanin bilmas. Odameki, quvvat xayolin ko'ngliga kechirur-
tufrog'edurkim, el urg'och uchurur. Dunyo dor ul-havodisdur va anga
ko'ngul bog'lamoqqa g'aflat boisdur. Olam umrdek bevafofur va aning
davlatig'a e'timod qilmoq xato.¹

Adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 13 tom. T.: 1997.
2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 14 tom. T.: 1998.
3. Alisher Navoiy. Vaqfiya. T.: 1991.
4. Alisher Navoiy. Lisonut tayr. 11- tom. T.: 1996.

¹ R.Qo'ng'urov va b. O'sha asar, 23-24 - betlar.

5. B.Ahmedov. Navoiy zamondoshlari xotirasida. T.: 1985.
6. B.Hasanov. Navoiy asarlari uchun qisqacha lug‘at T.: 1993.
7. M.Jo‘rayev. El desa Navoiyni T.: 1991.
8. B.O‘rinboyev, A.Soliyev. Notiqlik mahorati T.: 1984.
9. Nusratullo Atoulo o‘g‘li Jumaxo‘ja. Istiqlol va ona tilimiz T.: 1998.
10. N.M.Mallayev. O‘zbek adabiyoti tarixi. T.: 1976.
11. R.Qo‘ng‘urov, E.Begmatov, Yo.Tojiyev. Nutq madaniyati va uslubiyati asoslari T.: 1992.

HUSAYN VOIZ KOSHIFIY NOTIQLIK SAN’ATI HAQIDA

Savollar

1. Husayin Voiz Koshifiyning voizlik san‘atiga bag‘ishlangan qanday asarlari mavjud?
2. Alisher Navoiy va Husayin Voiz Koshifiy o‘rtasidagi munosabat qanday bo‘lgan?
3. Voiz va Koshifiy so‘zlarining ma‘nosi nima anglatadi?
4. Husayin Voiz Koshifiy haqida nimalarni bilasiz?

Topshiriqlar

1. Husayin Voiz Koshifiyning «Futuvvatnomai sultoniyy» asaridagi nutqqa, nutq san‘atiga oid fikrlarni aniqlang.
2. Husayin Voiz Koshifiy maddohlarni necha guruhga ajratadi.

HUSAYN VOIZ KOSHIFIY

Husayin Voiz Koshifiy XV asrda Hirotda yashab ijod etgan taniqli olim va notiq bo‘lgan. Uning «Tafsiri Husayni», «Axloqi Muhsiniy», «Anvori Suxayliy» kabi asarlari juda mashhur bo‘lgan. Husayin Voiz Koshifiy Alisher Navoiyning zamondoshi va do‘sti bo‘lgan. U notiqlikda, xususan, va‘zxonlikda nihoyatda mashhur bo‘lganligi uchun ham «voiz» unvoniga sazovor bo‘lgan. «Koshifiy» - kashf etuvchi,

degan ma'noni anglatadi. Odamlar Husayn Voizning har bir va'zidan so'ng yangi-yangi narsalarni kashf qilganlar, egallaganlar. Husayn Voiz Koshifiyning asarlarida hikoya, rivoyat, she'riy parchalar joy olgan bo'lib, yuksak axloqiy g'oyalari - poklik, imon, e'tiqod, ezgulik tarannum etiladi. Uning asarlarida pand-nasihat va hikmat keng o'rin olgan. Husayn Voiz Koshifiyning «Futuvvatnomai sultoniyy» asarida javonmardlik, uning qoida va xususiyatlari asoslab berilgan. Ayniqsa, futuvvat asoslari va tasavvuf g'oyalari o'rtasidagi o'xshashlik keng talqin etilgan. Husayn Voiz Koshifiy 1505 - yilda Hirotda vafot etgan.

FUTUVVATNOMAI SULTONIY YOXUD JAVONMARDLIK TARIQATI

Ikkinchi fasl: Ma'raka tuzuvchi so'z ahli haqida.

Ular uch toifa bo'ladilar: birinchi toifa - maddohlar, g'azalxonlar va saqqollar. Ikkinchi toifa - xosago'ylar va bisotandozlar. Uchinchi toifa - qissa so'ylaguvchilar va afsona aytuvchilar (ya'ni, baxshilar). Bularning har biri haqida alohida qismlarda to'xtab o'tamiz.

Birinchi qism. Maddohlar va g'azalxonlar zikrida

Shuni bilgilki, futuvvat ahli (ahli shadd) orasida maddohlarning martabasi eng balanddir. Buning sababi shuki, ahli bayt, xonadon muhabbati barchaning ko'nglida mavjud va agar birov boshqa birovni sevsa, sevgilisining ta'rifini tilidan qo'ymaydi. Maddohlar shunday xususiyatga ega kishilardirlar va uzluksiz ahli bayt ta'rifida so'z aytadilar va xonadonning yodida so'z aytish bilan vaqt o'tkazadilar.

Agar maddohlar necha xil bo'ladi, deb so'rasalar, to'rt xil deb aytgil: Birinchidan - o'zlari badehatan ijod qiluvchilar, ular o'zlari she'r aytish qobiliyatiga ega bo'lib, hikoyat-u rivoyatlarni nazmga tushurib, bayon qilaveradilar. Ikkinchi xili - boshqa shoirlarning she'r, hikoya yoki badehalarini ijro etib, xalqqa foyda yetkazuvchilardir. Bu toifani roviylar deb ataydilar va ular ham maddohlar jumlasidandirlar. Uchinchi xili maddohlik barobarida boshqa ishlar bilan ham shug'ullanib, xalqqa fayz yetkazuvchilardir. Masalan, saqqolar (suv tarqatuvchilar) shunday kishilar bo'lib, ularning ishidan odamlar xursanddirlar. To'rtinchi toifa har yerdan har xil baytlarni yod olgan kishilar bo'lib, ular eshikma-eshik yuradilar, qasida aytib non yig'adilar va maddohlikni gadoylik, deb tushunadilar. Bularni agarchi

qiyofalariga qarab maddoh desalarda, aslida ushbu jamoaga muvofiq emasdir.

Agar maddohlik odobi nechta bo'ladi, deb so'rasalar, beshta deb aytgil: avval shuki, doimo taqvo va tahoratda bo'lsin. Uchinchidan, g'arazli niyatda va qasd olish uchun maddohlik qilmasin. To'rtinchidan, boylikka berilgan bo'lmasin. Beshinchidan, madhda oshirib mubolag'a qilish bilan shug'ullanmasin.

Agar maddohning nechta sifati bo'lishi kerak, deb so'rasalar, aytgilki, maddohning yigirma sifati bo'ladi. Bular: sidh, sabr, shukr, zudh (parhez), toat, qanoat, muhosaba (umr hisobini olish), muroqaba, xudo yodida tafakkurga berilish (tavo'zu', taslim, ixlos, karam, nisor, mujohada (jidu jahd qilmoq), tafakkur, tavakkul kam yeyish, kam uxlash va shafqatli bo'lish.

Agar maddoh hazar qiladigan sifatlar nechta, deb so'rasalar, o'ttizta deb aytgil. Bular: g'aflat, g'urur, aybjo'ylik, riyo, mayxo'rlik, qaro ko'ngillilik, zino, badaxloqlik, janjalkashlik, yaramas va noshoista so'z aytish, va'dani buzish, masxara-mazax qilish, noo'rin ta'na, yolg'on gapirish, yolg'on qasam ichish, birodarlarni g'iybat qilish, tuhmat qilish, gap tashish, g'ammoqlik, hasad, makkorlik, odamlarni yomonlash, boylikka hirs qo'yish, zulm, baxillik, ko'p uxlash va ko'p yeyish.

Agar maddohlar bir-birlari bilan munosabatda qaysi qoidalarga rioya qilishlari kerak, deb so'rasalar quyidagi oltita qoidaga deb aytgil: avval shuki, bir-birlari bilan do'st bo'lsinlar. Uchinchidan, bir-birlari bilan kelishmay ish boshlamasinlar. To'rtinchidan, zaif-ojizalarni qatorlaridan surub chiqarmasinlar. Beshinchidan, bir-birlarining hurmatini saqlashda qilcha gumon-shubhaga yo'l qo'ymasinlar, toki hamma yerda muhtaram va aziz bo'lsinlar.

Agar maddohlar necha xil bo'ladi, deb so'rasalar, uch xil deb aytgil. Bir xillari faqat she'r o'qiydilar, she'rni ravon va ifodali o'qib, tinglovchilarga zavq bag'ishlaydilar. Ikkinchi xillari nasriy asarlar, mo'jaz gaplar, ibora va ta'rifu tavsiflar (qasidaxonlikni) nasr bilan ado etadilar va bu toifani g'arraxon (chiroyli o'qiydiganlar) deb ataydilar. Uchinchisi xillari nasr va nazmni aralastirib o'qiydilar. Bu toifani murassa'xon (so'z ustasi), deb aytadilar. Va bularning kamol fazli, martabalari oldingi ikki guruhdan balanddir.

Agar maddohlarga xos alomatlar nimadan iborat, deb so'rasalar, aytgil: maddohlarning o'ziga xos alomati to'n va xirqa kiyishda emas. Ular har qanday to'nni kiyib yurishlari mumkin. Ammo ularning

boshqalardan ajralib turuvchi tashqi alomatlar bor. Bu - nayza, tavq (xalqa, belbog‘) sufra (dasturxon), chiroq va bolta (qurol) olib yurishlaridir. Nayza - o‘zini himoya qilish belgisi, tavq - maddohning qaysi martabada ekanligini ko‘rsatuvchi belgi, dasturxon - saxiylik va qo‘li ochiqlik alomati, chiroq - ko‘ngil ravshanligi, ya‘ni futuvvat yerlari muhabbatini ko‘ngil ichida yoniq saqlash, o‘zini yondirib bo‘lsa ham, o‘zgalarni isitish, o‘zgalar diliga yorug‘lik, safo bag‘ishlash alomati.

Uchinchi qism. Qissaxonlar va afsona aytuvchilar haqida

Shuni bilki, qissa o‘qish va qissa eshitishning foydasi katta. Birinchidan, kishi o‘tgan ajdodlarning ishi va ahvolidan xabardor bo‘ladi. Ikkinchidan, odam g‘aroyib va ajoyib voqea, sarguzashtlarni eshitsa, fikri va ko‘zi ochiladi. Uchinchidan, o‘tganlarning zahmatu uqubatlaridan xabardor bo‘lsa, hech kim bu dunyoda tashvish-g‘amdan ozod emasligini anglab, ko‘ngli taskin topadi, tasalli bo‘ladi. To‘rtinchidan, o‘tgan podsholar davlati va mulkinging zavolini eshitsa, dunyo moliga mehri susayadi, boylik kishiga vafo qilmasligini bilib oladi. Beshinchidan, qissa eshitgan behad ko‘p ibrat oladi, tajriba orttiradi. Bas, ma‘lum bo‘ladikim, o‘tmish ajdodlarning qissalarida foyda ko‘p, agar bo‘lib o‘tgan voqealar bo‘lsa, aytuvchi va o‘quvchi bilan birga eshituvchi ham undan naf‘ topadi va agar g‘ayri voqe‘ (to‘qima) bo‘lsa, aytuvchi uchun gunoh hisoblanganda, ammo eshituvchi uchun foydali va savobdir.

Agar ma‘rakada kursi (sandali) qo‘yishning ma‘nosi nima, deb so‘rasalar, javob berib aytgil: buning ma‘nosi shuki, kimningkim iste‘dodi hunari bo‘lsa, u qolgan odamlardan balandroq o‘tirishga loyiq, Chunki boshqalar uning diydoridan bahramand bo‘lishlari kerak. Agar sandalini kim uchun qo‘yadilar, deb so‘rasalar, san‘atkor, hunarmand kishilar uchun deb ayt. Zero podsholar ham pahlavonlikda, so‘z hunarida nom qozonganlarni siylab, ularni kursiga o‘tqazadilar. Bas, so‘z maydonining pahlavoni bo‘lgan kishilarni kursiga o‘tqazib, qadrlasa arziydi. Agar kursining nechta rukni bor, deb so‘rasalar, to‘rtta deb aytgil: ikkita ostki va ikkita ustki ruknlar. Ikkita ustki rukn nimaga ishora, deb so‘rasalar, aytgil: biri - bilim va ikkinchisi - aqlu farosat, zehnu zakovatga ishora. ya‘ni sandalida o‘tirgan odam bilimi va zakovati bilan har bir ma‘rakada qanday so‘zga talab borligini anglasin va shunga qarab so‘z aytsin. Sandalining ostki ikki rukn nimaga

Abdulla Avloniyning pedagogikaga oid asarlari ichida uning 1913-yilda yozgan va 1917 yilda ikkinchi bor nashr qilingan «Turkiy guliston yoxud axloq asari» XX asr boshlaridagi pedagogik fikrlar taraqqiyotini o'rganish sohasida katta ahamiyatga molikdir. Bu asar mazmun tomonidan muallifning boshqa ijtimoiy va pedagogik asarlari bilan uzviy bog'liqdir.

XX asr boshlarida bunday asarni o'zbek tilida birinchi bo'lib Abdulla Avloniy yaratdi va ta'lim - tarbiya ishlarida uni tadbiiq etdi. Abdulla Avloniy arab, fors, rus va ozarbayjon tillarini yaxshi bilgan olim edi. Uning qardosh xalqlar va chet tillarini bilishi pedagogik va poetik ijodining taraqqiyoti uchun katta zamin hozirladi.

«Turkiy guliston yoxud axloq» kitobi katta - kichik 64 bobdan iborat bo'lib, har bir bob ta'lim - tarbiya masalasiga bag'ishlanadi hamda biri ikkinchisini to'ldiradi, takomillashtiradi. Yozuvchi bu asarini yaratishda xalq pedagogikasidan keng foydalanadi.

Abdulla Avloniy «Tarbiya» sarlavhasi ostida tarbiya turlari haqida fikr yuritadi: 1. «Tarbiyaning zamoni», 2. «Badan tarbiyasi», 3. «Fikr tarbiyasi», 4. «Ahloq tarbiyasi». Bolani tarbiyalashda bu to'rt masala g'oyat muhim ahamiyat kasb qilishini ta'kidlaydi.

Bola tarbiyasida muallif bola yashab turgan sharoit, muhit, kishilarning roli katta ekanligini ko'rsatadi va bu soha oila, maktab sharoitini ham nazar-e'tibordan chetda qoldirmaydi. Tarbiya bolaning ahloqiga, xulq-atvoriga kuchli ta'sir etishni e'tirof qiladi va ot-onalarni o'z bolalarini tarbiya qilishga chaqiradi. Ta'lim bilan tarbiya bir-biri bilan bog'liq bir butun jarayon ekanligini ta'kidlaydi.

Abdulla Avloniy til masalasiga katta e'tibor beradi, tilni xalq bilan bog'lab talqin qiladi: «Har bir millatning dunyoda borlig'in ko'rsatadurgan oyinayi hayoti til va adabiyotidir». U o'z asarida har bir kishining o'z ona tilini mukammal bilishi, har bir so'zni o'z o'rnida ishlatishi, milliy-adabiy tilning taraqqiy uchun jonkuyarlik qilishi zarurligini qayd qiladi. «Hifzi lison» deb har bir millat o'z ona tili va adabiyotini saqlamakni aytilur».

«Turkiy guliston yoxud axloq»ning birinchi sahifasidan to so'nggi sahifasigacha Avloniyning insonparvarlik g'oyalari ifodalangan. U hamma narsadan avval xalq manfaatini ko'zlashni, xalqqa xizmat qilishni birinchi o'ringa qo'yadi.

Abdulla Avloniy insonning eng yomon xulqlaridan g'iybat va adovatning bir-biriga yaqinligini va g'iybatning oqibati adovat bilan tugashini ko'rsatib o'tadi. U deydi: «G'iybat sohibi lazzat o'rniga o'z

boshiga yoki bir boshqa kishining boshiga bir balo hozirlaydur. Chunki so‘z borub g‘iybat qilinmish kishining qulog‘iga yetar, g‘azab qoni harakatga kirar, g‘iybatchidan o‘ch olmak fursatini poylar. Shu tariqa g‘iybatdan tug‘ilgan adovat cho‘zilmoqg‘a oid bo‘lib, dushmanlik zo‘rayib, o‘z oralaridagi xususiy janjallar ila aziz umrlarini o‘zdirub, umumiy xalq foydasi uchun ishlanadurgan milliy ishlardan mahrum bo‘lmaklari ila barobar aholining orasidan ittifoqning yo‘qoluviga sabab bo‘lurlar».¹

Axloq

So‘ylasang so‘yla yaxshi so‘zlardan,
Yo‘qsa jim turmoqing erur yaxshi.
O‘ylasang yaxshi fikrlar, o‘yla,
Yo‘qsa gung bo‘lmoqing erur yaxshi.
Ishlasang ishla yaxshi ishlarni,
Yo‘qsa bekorlig‘ing erur yaxshi.²

Fikr tarbiyasi

Fikr tarbiyasi eng kerakli, ko‘p zamonlardan beri taqdir qilinub kelgan, muallimlarning diqqatlariga suyalgan, vijdonlariga yuklangan muqaddas bir vazifadur. Fikr insonning sharofatlik, g‘ayratlik bo‘lishiga sabab bo‘ladur. Bu tarbiya muallimlarning yordamiga so‘ng daraja muhtojdurki, fikrning quvvati, ziynati, kengligi muallimning tarbiyasiga bog‘liqdur. Dars ila tarbiya orasida bir oz farq bor bo‘lsa ham, ikkisi bir - biridan oyilmaydurgan, birining vujudi biriga boylangan jon ila tan kapidur.

Masalan: joy solinmagan yaxshi bir uyning ichida o‘tirmak mumkin o‘lmadig‘i kabi, ichiga har xil yangi ashyolar to‘ldurub ziynatlangan eski imorat ham o‘lturishga yaramaydur. Basharti o‘ltursa, insonlar: «Eski uyga yangi zoldivor», «Kir ko‘ylakka jun jiyak», «Mis qozong‘a loy tuvoq» deb hajv, kulgi qilurlar.

Fikr agar yaxshi tarbiyat topsa,
Xanjar, olmosdan bo‘lur o‘tkur.
Fikrning oyinasi olursa zang,
Ruhi ravshan zamir o‘lur benur.¹

¹ Qarang. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. T.: 1992. 3-9 – betlar.

² Abdulla Avloniy. O‘sha asar. 17-bet.

Yaxshi birla yursa, har kim maqsudi hosil bo'lar,
Yursa nodonlar ila, bir kun borib qotil bo'lar.
Kattalar qilgan nasihatni kichiklar olmasa,
Oqibat xulqi buzuq bir beadab johil bo'lar²

Iffat

Iffat deb nafsimizni gunoh va buzuq ishlardan saqlamoqni aytilur. Boshimizga keladurgan kulfat va zahmatlarning aksari yomon tilimizdan, andozadan ortiq so'ylaganimizdan kelur.

O'ylamay so'ylagan og'rimay o'lar,
Fikr ila so'ylagan yig'lamay kular.

Hifzi Lison

Hifzi lison deb har bir millat o'z ona til va adabiyotini saqlamagini aytilur. Har bir millatning dunyoda borlig'in ko'rsatadurgan oyinai hayoti til va adabiyotidir. Milliy tilni yo'qotmak millatning ruhini yo'qotmakdur. Hayhot! Biz turkistonliklar milliy tilni saqlamak bir tarafda tursun kundan - kun unutmak va yo'qotmaqdadurmiz. Tilimizning yarmiga arabiy, forsiy ulangani kamlik qilub, bir chetiga rus tilini ham yopishdirmakdadurmiz. Durust, bizlarga hukumatimiz bo'lg'on rus lisonini bilmak hayot va saodatimiz uchun osh va non kabi keraklik narsadur. Lekin o'z yerinda ishlatmak va so'zlamak lozimdur. Zig'ir yog'i solub, moshkichiri kabi qilub, aralash-quralash qilmak tilning ruhini buzadur.³

«Yohu! Bizga na bo'ldi? Bobolarimiz yo'lidan chiqub ketduk. Yaxshi qo'shningdan olguncha yomon uyingni qidir», - demishlar. Bobolarimizga yetushg'on va yaragan muqaddas til va adabiyot bizga hech kamlik qilmas. O'z uyimizni qidirsak va ahtarsak, yo'qolganlarini ham toparmiz. «Yo'qolsa yo'qolsun o'zi boshimga tor edi», - deb Yovrupo qalpog'ini kiyub, kulgi bo'lmak zo'r ayb va uyatdur. Payg'ambarimiz: «Erlarda jamol lison va tildur», - demishlar.

¹ Abdulla Avloniy. O'sha asar. 15-bet.

² Abdulla Avloniy. O'sha asar. 17-bet.

³ Abdulla Avloniy. O'sha asar. 32-bet.

Ey ona til, aziz qadrdonim,
Iltofoti ruhim, rahmonim,
Tug'ildig'im kundan aylading ulfat,
O'lguncha ayilma, ey jonim.
Menga ilmu adab san o'rgatding,
Chin adib, muallim shonim.
Millating ruhini ko'targuchisan
Eng muqaddas karamli sultonim.

Umumiy milliy tilni saqlamak ila barobar xususiy og'iz orasidagi tilni ham saqlamak lozimdir. Chunki so'z insonning daraja va kamolini, ilm va fazlani o'lchab ko'rsatadurgan tarozisidir. Aql sohiblari kishining dilidagi fikr va niyatini, ilm va quvvatini, qadr va qiymatini so'zlagan so'zidan bilurlar. «Quruq so'z quloqg'a yoqmas», - demishlar.

Agar so'z aql va hikmatga muvofiq bo'lub, o'ziga yoki eshituvchiga bir foyda chiqadurgan bo'lmasa, asalarilari orasida g'ung'ullab yurgan qovoqari kabi quruq g'ung'ullamoq faqat bosh og'rig'idan boshqa bir narsa emasdir. Boshimizga keladurgan qattig' kulfatlarning ko'pi yumshoq tilimizdan keladur. Shuning uchun: «Ko'p o'yla, oz so'yla», - demishlar.

Tillarning eng yaxshisi so'zga usta til, so'zlarning eng yaxshisi bilub, oxirini o'ylab so'ylangan so'zdur.

Go'zallik yuzda ermas, ey birodar,
So'zi shirin kishi har kimga yoqar.
So'zing oz bo'lsinu ma'noli bo'lsun,
Eshitkanlar qulog'i durga to'lsun.
So'zing bo'lsa kumush, jim turmak oltun,
Misi chiqg'ay so'zing ko'p bo'lsa bir kun.
Ko'paygan so'zni bo'lgay to'g'risi oz,
Shakarning ko'pidan ozi bo'lur soz.

G'iybat

Agar jurmu gunah bo'lsun desang oz,
Tilingni saqla g'iybatdan qishu yoz.
Quloqqa paxta tiq, g'iybat eshitma,
Shikoyatchi kishiga bo'lma damsoz.¹

Adovat

Adovat balosi bizlarni netdi,
Adovat qilma deb haq bizga aytdi.
Zudlik qilduk, mol va davlatlar ketdi,
Moldan o'tub, oxir jonlarga yetdi.²

Adabiyotlar

1. Abdulla Avloniy Turkiy guliston yoxud axloq. T.: 1992.
2. A.Ibrohimov, X.Sultonov, N.Jo'rayev. Vatan tuyg'usi T.: 1996.

¹ Abdulla Avloniy. O'sha asar. 51-bet.

² Abdulla Avloniy. O'sha asar. 15-bet.

MUNDARIJA

Kirish	3
«Nutq madaniyati va notiqlik san’ati» fanining maqsad va vazifalari.....	5
Nutq madaniyati va adabiy me’yor.....	12
Adabiy til va nutq madaniyati.....	17
Nutqning kommunikativ sifatlari.....	20
Til va nutq. Nutq odobi.	29
Nutq madaniyati va uslubshunoslik.....	34
Nutq va terminologiya	38
Notiqlik san’ati tarixidan	44
Notiqlikning ko’rinishlari.....	54
Adabiyotlar.....	58
G’arb madaniyati tarixida notiqlik san’ati.....	59
Sharq madaniyati tarixida notiqlik san’ati.....	64
Xalq og’zaki ijodida nutq odobi	80
Kaykovusning «Qobusnoma» asarida suxandonlik xususida.....	89
Alisher Navoiy ijodida nutq madaniyati va notiqlik san’ati.....	95
Husayin Voiz Koshifiy notiqlik san’ati haqida.....	109
Abdulla Avloniyning «Turkiy guliston yohud axloq» asarida notiqlik.....	109

R.RASULOV, Q.MO'YDINOV

NUTQ MADANIYATI VA NOTIQLIK SAN'ATI

(O'quv qo'llanma)

«Times Uz» garniturası. Ofset usulıda bosıldı.
Şartlı bosma tabođı 8,0. Naşır bosma tabođı 7,25.
Tırađı 300. Bıyortma № 161.

«Fan va texnologiyalar Markazining bosmaxonasi» da  op etıldı.
100066, Toşkent şađrı, Olmazor k uđası, 171-uy.

